

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

Б. Видоески, З. Тополињска

**ОД ИСТОРИЈАТА
НА СЛОВЕНСКИОТ ВОКАЛИЗАМ**

Картографска обработка:
М. Марковиќ

Уредник: Петар Хр. Илиевски

CIP – Каталогизација во публикација
Народна и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“,
Скопје

811.163.3*34:811.16*341.09

ВИДОЕСКИ, Б.

Од историјата на словенскиот вокализам / Б. Видоески. З. Тополињска ;
картографска обработка М. Марковиќ. – Скопје : Македонска академија на
науките и уметностите, 2006. – V, 90 стр. : илустр. ; 24 см

Библиографија: стр. 67–90

ISBN 9989-101-68-X

1. Тополињска, З.

а) Македонски јазик – Словенски јазици – Фонетика – Компаративни
истражувања

COBISS.MK-ID 66691850

СОДРЖИНА

Место предговор	I
Увод	7
1. *ě (јат̂)	9
2. Назални вокали	25
3. Ерови	43
4. Слоготворни сонанти	55
Литература	67
Список на ОЛА-пунктовите	69

МЕСТО ПРЕДГОВОР

Оваа книшка има двојна цел. Како прво, сакаме да ги собере и експлицитно да ги формулираме сите наши опсервации и рефлексии настанати во контакт со јазичниот материјал од картотеките на *Ойшійословенскиоѝ линѣвисѝички айлас* (натаму ОЛА). Поради строго конвенционализираните правила на тимската работа врз ОЛА за ваквите лични коментари и дополнувања немаше место во текстовите наменети за главното издание на *Айласоѝ*. Како второ, сакаме при таа прилика да спроведеме конфронтативна анализа на развојните тенденции на македонскиот и полскиот дијалектен вокализам и на тој начин, со елементи од дијахрониска типологија, да го заокружине фонолошкиот дел од македонско-полската граматичка конфронтација, проект врз којшто работиме повеќе години. Имено, ова ни е прилика македонските и полските факти да ги претставиме врз фонот на целиот словенски ареал и да ги истакнеме фонолошките карактеристики на југозападната и северозападната периферија на тој ареал.

Врската на оваа наша работа со двата споменати пошироки проекти бара поширок коментар. Идејата да се сработи општословенски дијалектен атлас се роди уште пред втората светска војна, но дури во 1958 год., на IV меѓународен славистички конгрес во Москва е донесено решение да се започне со изработката на *Айласоѝ*. Со работата врз ОЛА од почетокот па сè до својата смрт во 1991 год. раководеше Р. И. Аванесов, познатиот руски лингвист, специјалист по фонологија. Тој ја разработи концепцијата на *Айласоѝ* и ги определи структурата и начинот на работата на меѓународната комисија што требаше да ја оствари таа концепција. Прифатени се многу решенија предложени од другите членови на комисијата, меѓутоа последниот збор во дискусијата секогаш му припаѓаше на Аванесов. Согласно со неговиот предлог работната група на ОЛА се подели во две секции: граматичка и лексико-зборообразувачка. По завршената ексерпција граматичката секција пристапи кон изработка на првата,

фонетска, серија карти. Се работи токму за стриктно фонетски карти, а непосреден предмет на картографирањето е теренскиот фонетски запис, којшто не се подложува на фонолошка интерпретација.

Во времето кога се пристапи кон картографирањето, меѓу соработниците на ОЛА се јави идејата за обработка на фонолошките системи на ексцерпираните дијалектни пунктови. Независно од неспорното пошироко значење на таквото дело, претходната фонолошка анализа претставува, се чини, задолжителен услов за правилна интерпретација на фонетскиот материјал. Сепак, Аванесов не се согласи фонолошката подготовка да се прифати како задолжителна, а како резултат на таквиот негов став фонолошки описи на ексцерпираните пунктови подготвија и објавија само лужичката, македонската, полската, словенечката, српската и хрватската комисија. Во ракопис во наши раце се наоѓаат и неколку словачки описи што ги сработи покојниот професор Е. Паулини.

Од двете можни постапки околу картографирањето на фонетскиот материјал: а) одделните карти да ја презентираат проблематиката што ја нудат запишаните збороформи (т.е. да претставуваат монографска обработка на соодветните збороформи на фонетско ниво), и дури подоцна, врз основа на цел корпус такви карти синтетски да се прикаже судбината на одделните прасловенски фонеме, и б) предмет на картографирањето да бидат континуантите на соодветните прасловенски фонеме издвоени од контекстот на фонетскиот запис на соодветните збороформи – Аванесов категорично се изјасни за втората. Таквиот избор авторите на картите постојано ги става пред дилемата: кои елементи од сегменталниот и суперсегменталниот контекст се релевантни за судбината на картографираниот континуант. Од разбирливи причини таквите дилеми се решаваат од случај до случај.

Одделните фонетски томови на ОЛА се посветени на одделни хипотетични прасловенски фонеме, при што молкум се тргнува од таквата идеализирана временска состојба, кога низ целата територија одделните членови на вокалниот систем меѓусебно се разликувале по бојата, и ев. вторично по квантитетот (т.е. исклучена е можноста две единици на појдовниот систем да се разликуваат само, или примарно, по квантитет). Се тргна од единиците што покажуваат најголема варијација на словенскиот ареал, т.е. не од оние што го конституираат „класичниот“ триаголник (односно /i, u, e, o, a/), туку од оние што го „збогатуваат“ (односно /ě, ɛ, ɔ, ь, ъ, њr, њr, њl, њl, or, er, ol, el/). Од така замислената серија само /y/ не е уште во обработка. Записот

прифатен во ОЛА (а којшто овде го наведовме) не содржи никакви импликации односно едно- или дво-фонемски карактер на дифтонзите, а и бојата на нивните компоненти е одредена чисто конвенционално.

Секој том од фонетската серија содржи поголем број (40 до 60) карти посветени на континуанти на соодветната прасловенска фонема во одделни збороформи, како и неколку синтетски (сводни) карти коишто или даваат генерализирана слика на фонетските податоци содржани на „аналитичките“ карти или претставуваат некои аспекти од фонолошката интерпретација на тие податоци. Додека аналитичките карти се прават според една однапред разработена шема и не оставаат многу простор за авторска иницијатива, синтетските карти имаат авторски карактер. Една серија од тие синтетски карти, посветена на фонолошкиот статус на континуантите на соодветните прасловенски фонемии во денешните системи на ексцерпираните ОЛА-пунктови, е од наше авторство и таа претставува јадро на информации коишто доаѓаат од картотеките на ОЛА а кои сакаме да ги искористиме во оваа книшка. Се разбира, со оглед на фактот дека мрежата пунктови во ОЛА е доста ретка (со просечен радиус од 60 км), многу локални појави во материјалите на *Аџласоџ* воопшто не доаѓаат до израз. Сепак, таа мрежа е составена од искусни дијалектолози со амбиција да не се одмине ништо важно во општословенски размери. Информациите од картотеката на ОЛА ги дополнуваме со содржини за кои не се нашло место во *Аџласоџ*, а имено:

– со податоците од предметната литература коишто ја доуточнуваат и ја продлабочуваат сликата што ја носи ОЛА; се мисли пред сè на податоците содржани на карти од националните и регионалните лингвистички атласи; посебно треба да се нагласи потребата сликата да се заокружи со внесување на бугарскиот јазичен материјал, бидејќи бугарските лингвисти се повлекоа од соработката во ОЛА и материјалот од Бугарија го нема на ОЛА-картите; состојбата на бугарската територија, претставена на нашите карти, се темели врз информацијата содржана во *Български диалектен атлас*; корелацијата меѓу ОЛА-пунктовите и БДА-пунктовите ја определи Б. Видоески; посебно треба да се нагласи и потребата анализираниот корпус податоци да се прошири со постојниот полапски и западно-кашупски (поморски) материјал од германизираните територии, како и да се прошири материјалот од старите македонски и бугарски хеленизирани територии; списокот на искористените извори читателот ќе го најде на крајот на книгата;

– на места се наложува и потребата за дискусија со тезите изнесувани во предметната литература;

– најпосле, имаме намера судбината на одделните елементи на прасловенскиот вокализам потесно да ја поврземе со дивергентниот развиток на целиот словенски вокален (по потреба и целиот фонолошки) систем, а по потреба и со развитокот на другите потсистеми. Голема предност за успешна реализација на оваа намера претставува фактот дека одделните томови на ОЛА покрај картите и кратките коментари кон картите го донесуваат и комплетниот теренски материјал кој послужил за изработката на картите. Овој материјал (којшто, се чини, претставува и најголема вредност во *Айласоџи*) овозможува не само контрола на спроведената интерпретација, туку истовремено дава увид во развитокот на другите, до сега необработени елементи на системот.

Проектот систематски да се спроведе една граматичка македонско-полска конфронтација не е многу помлад од ОЛА. Тој се вообличи на почетокот на шеесеттите години кога во Институтот за славистика на Полската академија на науките (ПАН) беше организирана работна група за изучување на македонската синтакса. Полската група од почеток тесно соработуваше со македонскиот лингвистички центар, а работата ја координираа од македонска страна Б. Видоески, а од полската – З. Тополињска. Покрај серија фактографски, теоретски и методолошки насочени статии првиот посериозен резултат на таа соработка беше првиот уведен том – нацрт на проблематиката што ќе се обработува во рамките на проектот – издаден од Полската академија во 1984 год. Со оглед на фактот дека се работи за конфронтација на два јазика коишто имаат заедничка прасловенска појдовна точка на развитокот, а кои со текот на времето типолошки прилично се оддалечиле, решивме нашата конфронтација да ги опфати во целост македонскиот и полскиот дијасистем, т.е. да има и синхрониска и дијахрониска перспектива, а нејзиниот предмет да бидат како дијалектните така и стандардните системи. Ваквиот став е формулиран во теоретската статија што го отвора споменатиот уведен том и, согласно со ваквиот став, уводниот том ја содржи и потребната вонсистемска уводна информација а) за дијалектната диференцијација на македонскиот и полскиот јазичен ареал, б) за социолингвистичките состојби карактеристични за двата јазика, и в) за историјатот на стандардизацијата.

Со оглед на фактот дека македонскиот и полскиот дијасистем, општо земајќи, се развивале дивергентно и единствено нивниот прозодиски развиток дојде до точка на потполна конвергенција, решивме првиот том на системската конфронтација да биде посветен токму на прозодијата (т.е. на суперсегменталната фонологија). Овој том излезе во издание на МАНУ во 1999 год. Во периодот од 2000 до 2004 год. излегоа наредните четири тома посветени на морфосинтаксичката проблематика.

Во оваа книшка сакаме да ги претставиме разликите и паралелите во развојниот пат на македонскиот и полскиот вокализам и - користејќи ги можностите што ни ги создаде контактот со материјалите на ОЛА – да ја сместиме таа анализа во пошироките словенски рамки.

1997 год.

Б. В. , З. Т.

*

Во моментот на смртта на мојот коавтор во 1998 год. првата верзија на оваа книшка беше веќе готова. Готови беа и црнописите на картите. Сепак, нашата дискусија околу одделните ставови, хипотези, формулации сè уште беше во тек. Следствено, чувствувам потреба да кажам дека евентуалните грешки во оваа дефинитивна верзија ме оптоваруваат само мене. Сакам срдечно да им се заблагодарам на И. Савицка и Д. Брозовиќ, кои најдоа време и добра волја да го прочитаат овој текст пред неговото објавување и ми ги пренесоа своите забелешки. Селективната реализација на тие забелешки е исто така само моја одговорност. На М. Марковиќ му се заблагодарувам за јазичната редакција на текстот и за компјутерската обработка на картите.

2004 год.

З. Т.

УВОД

Сите добро знаеме дека прасловенскиот јазичен систем, односно неколкуте сукцесивни развојни етапи на системот што ги сместуваме во периодот којшто конвенционално го определуваме како прасловенски, претставува конструкт, „идеален предмет“, продукт на дедукција; меѓутоа – се чини – сè уште не сме ги здогледале сите последици од оваа констатација. Во поновите славистички трудови сè почесто се појавуваат формулации кои зборуваат за дијалектната диференцијација на прасловенската јазична заедница. Расте списокот на појави што служат како докази за таа диференцијација.

Во светлината на сето она што го знаеме денеска за еволуцијата на еден НЕКОНТРОЛИРАН, НЕСТАНДАРДИЗИРАН јазичен систем јасно е дека не смееме да претпоставиме постоење на еден униформен систем на поголема територија во подолг временски период. Со други зборови: тешко може да се најде таков временски пресек што би му одговарал на единствениот за целата територија „прасловенски фонолошки систем од епохата пред распаѓањето“. Во уште поинаква формулација: секој од постулираните елементи на прасловенскиот систем има своја географија и своја развојна хронологија, а еволуцијата (географска варијација) на секој од тие елементи повлекува варијација на целиот систем. Значи, секаков систем понуден во постојните синтетски трудови претставува идеализација, оперативна само под услов дека ќе ја толкуваме како таква и дека сме готови да се откажеме од неа ако материјалот тоа ни го сугерира.

Материјалот што го носи ОЛА, благодарение на неговиот опсег и споредливост, содржи цело богатство нови потврди за правилноста на таквото сфаќање на нашите системски прасловенски хипотези. Впрочем, прашалникот на ОЛА, молкум но не и случајно, тргнува токму од претпоставката дека анализата на теренскиот материјал треба да се врши во рамките на конвенционално прифатените сим-

боли како што се јат', сонантите, назалите, итн. без навлегување ни во нивната појдовна гласовна вредност ни во нивната појдовна системска поставеност. Секој од тие симболи се покажува оправдан на друга историска длабочина, а допрва анализата на собраниот теренски материјал може да даде повод за нови хипотези во врска со еволуцијата и диференцијацијата на прасловенската заедница.

Авторите на ОЛА се наоѓаат сè уште на почетокот на картографирањето и на интерпретацијата на собраниот материјал. Оваа задача е за повеќе генерации специјалисти и дури по нејзиното комплетирање може да се помисли за некоја поширока синтеза. Сепак, она што е веќе сторено носи многу нови сознанија и поттикнува стремежи да се преиспита и дополни познатата слика на словенската јазична историја. Оваа книшка е токму таков обид во областа на словенскиот вокализам.

Во наредните глави, посветени на јат', назалите, еровите, слоготворните сонанти, ќе се потрудиме да покажеме дали и како материјалот на ОЛА – а исто така и новиот фактографски теренски материјал од други извори – ни овозможува или дури наложува да ја пополниме и/или да ја преосмислиме нашата претстава за карактерот и за судбината на соодветните елементи на наследениот – прасловенски – фонолошки инвентар.

1. *ě (јат´)

Фонолошкиот статус на јат´ во прасловенскиот вокален систем во епохата пред дијалектната диференцијација да го засегне инвентарот на тој систем не побудува сомнение – неговите континуанти во современите словенски системи сведочат еднозначно дека се работи за една автономна фонема. Отворено е прашањето за неговата фонетска вредност.

Прасловенското јат´ во споменатиот временски период има два извора – тоа го континуира индоевропското долго *e:¹ и индоевропските тавтосилабични дифтонзи *aj и *oj коишто (како резултат на совпаѓање на кратките *a и *o) се совпаднале во рано-прасловенскиот дифтонг реконструиран обично како *aj (сп. Shevelov 1964: 178 *aj). Што се однесува до гласовната вредност на јат´ пред ова совпаѓање, или попрецизно: до неговото место во вокалниот систем, специјалистите се, практично, сите на исто мислење: тие го доведуваат јат´ во директна опозиција по предност (= преместување на масата на јазикот во предниот дел на усната празнина) со *a:, во директна опозиција по висина (= преместување на масата на јазикот кон горе) со *i: и во директна опозиција по времетраење со *e. Значи, јат´ се определува како /+ предно/, /+ ниско/ и /+ долго/. Подоцна, кога разликите во времетраењето биле придружени а делумно и надвладани од разликите во т.н. вокална боја, односите се измениле: – јат´ веќе не било во директна опозиција спрема *i, а неговата опозиција спрема *e се темелела примарно врз разликата во висина и – само во определени позиции – и во времетраењето (значи: јат´ и натаму било /+ ниско/ (најниско меѓу предните вокали), /+ предно/ (неговиот сооднос со *a не се изменил), а со огради (со оглед на спроведените во некои позиции скратувања, а подоцна и продолжувања) како и другите вокали

¹ Се служиме со транскрипцијата прифатена во ОЛА а според која вокалската должина се означува со ":" зад знакот за вокалот.

во тој систем со исклучок на еровите било и, зависно од позиција, /+ долго/ или /- долго/. Еден од најопипливите докази за неговиот преден карактер во таа епоха е таканаречената прва палатализација на веларните согласки.

Како што рековме, некаде меѓу првата и втората палатализација на веларите старото долго *e: (т.е. јат¹) се совпаднало со тавтосилабичниот двофонемски дифтонг *aj (сп. Stieber 1979: 17²). Последна, а за нас мошне интересна трага на автономија на ова таканаречено „второ јат“ е токму неговата способност да предизвика втора палатализација на веларите. Единствената друга функционална единица што ја споделила со него таа способност било *i(:) настанато од тавтосилабичните дифтонзи *ej и *aj. Значи – според несоборивата релативна хронологија на процесите – две новонастанати предни самогласки, максимално високото *i(:) и максимално ниското јат² („разделени“ со оглед на висината на артикулацијата со старото кратко *e) ја предизвикале втората палатализација на веларите. Во однос на *i(:) не е ни тешко да се разбере механизмот на процесот – изговарање на една секвенца од типот [K + u] води кон поместувањето на веларната кон палаталната, и натаму: алвеоларната, денталната артикулација. Меѓутоа, за да се објасни истиот ефект кај широкото, ниско [a] се наложува претпоставка дека тоа мора да било прејотирано, односно да имало дифтоншки изговор, нешто како [i^ha]. Ваквата претпоставка во ништо не ги нарушува постојните конвенции, ниту „системските“ (фонолошките), ниту графичките. Изговорот од типот [i^ha] лесно може да се крие зад синтагмата „широко [e]“, или зад составот на обележјата: /+ предно/, /+ ниско/, а да не зборуваме за чисто конвенционалниот знак „ѐ“. Впрочем, претпоставките за дифтоншкиот изговор на одделните прасловенски фонеме не се необични во славистичките трудови. Отворена е дискусијата околу гласовната вредност на старото *u:, и повеќето дискусанти го гледаат токму како дифтонг, се прифаќа – иако ефемерно – и постоењето на [i^hu] како континуант на тавтосилабичниот дифтонг *eu, отворени се прашањата за регуларноста и фонолошкиот статус на протетичките гласови и за регионалната или поуниверзална мотивираност на кириличките лигатури.

² Случаите каде што тој покажува континуант на *i: се сите морфолошки маркирани – се работи за флексивни наставки, веројатно резултат на аналошките процеси.

Во однос на појдовната фонетска вредност на јат´ во славистичката литература се поставуваат неколку прашања од кои најважните се: дали да се тргне од еден или од два различни алофони на прасловенското јат´?, дали тоа било дифтонг или монофтонг?, и најпосле: која била неговата реална вредност? Првото прашање, по наше мислење, ја засегнува само релативната хронологија на еволуцијата на јат´ – јасно е дека на појдовна точка, кога и да ја сместиме во време, се работи за една единствена фонема. Значи, ја отфрламе тезата дека совпаѓањето на старото долго *e: и споменатите два дифтонга дало различни резултати во одделните прасловенски дијалекти. Што се однесува до второто и третото прашање, најблиски сме, се чини, до решението на Шевелов (1964: 164–180), кој, за епохата пред диференцијацијата на долгите и кратки вокали по боја, на не-високите предни вокали (вклучно со не-високите предни компоненти на дифтонзите) им припишува вредност [e^a].

Тезата што би сакале да ја промовираме во овој текст гласи дека појдовната заедничка за целата словенска територија гласовна вредност на јат´ пред неговата диференцијација во рамките на одделните дијалекти била [i^a]. Гледајќи ги денешните континуанти низ целиот ареал – а тоа ни го овозможува ОЛА – и земајќи ги предвид сите (целосни и делумни) изедначувања со други вокални фонеме што тие ги доживеале во текот на својата историја уверени сме дека постулираната дифтоншка реализација дозволува тие најприродно да се сведат на една појдовна точка.

Синтетската карта посветена на јат´, под наслов „Фонолошки статус на рефлексите на *ǣ/ǣ: во современите говори“, којашто ја подготвивме за ОЛА (Видоески, Тополињска 1988) а чија преработена варијанта ја претставуваме овде, има во принцип дијахрониска перспектива. Со оглед на фактот дека во денешните дијалектни системи јат´ малку каде е континуирано како самостојна фонема, картата ја прикажува географијата на различни правци на неговото совпаѓање со други фонеме како запис на историјата на тие изедначувања; чиниме дека на овој начин најдобро може да се согледа поставеноста на јат´ во соодветните системи пред тоа да се совпаднало со другите вокали.

Пред да се сосредоточиме на „читањето“ на картата и толкувањето на информацијата што таа ја носи за судбината на прасловенското јат´ неизбежни се некои појаснувања околу самата постапка

при картографирањето. Ќе ги повториме овде применетите принципи како што ги определевме во коментарот кон картата.

Целта на картата е да претстави каде старото јат' го задржало својот фонолошки индивидуалитет односно каде и во полза на кои други фонеме го загубило тој индивидуалитет.

Под фонолошки индивидуалитет на една фонема го подразбираме како нејзиното место во системот, определено со низа опозиции спрема другите единици на тој систем, така и нејзината дистрибуција како карактеристика на определено множество морфеми.

Во принцип сме заинтересирани единствено за „првото“, т.е. за хронолошки најраното изедначување, а не и за натамошната судбина на новата фонолошка единица, настаната како резултат на тоа изедначување. Да го илустрираме тоа со еден хипотетичен пример: во пунктот Х **ě* се изедначило со **e*, што би го прикажале на картата; меѓутоа, подоцна **e*, збогатено веќе со материјалот на **ě*, се изедначило со **i* и тоа веќе нема да го прикажеме зашто тој процес, по наше мислење, спаѓа во развојот на **e* а не на **ě*.

Меѓу фонемите кои се потенцијални кандидати за изедначување со **ě* посебна позиција зазема **ę* кое слично на **ě* на поголемиот дел од словенската јазична територија го загубило својот фонолошки индивидуалитет. Освен тоа, додека во процесот на изедначување со „класичните“ вокали³, како што се **e*, **i* или **a*, јат' е тоа кое ги презема нивните карактеристики, во процесот на изедначување со **ę* последната фонема е секогаш активна, зашто го губи своето основно обележје, назалноста. Во врска со тоа: 1. ако најраниот процес што го засегнува јат' е изедначувањето со **ę*, треба тоа да го сфатиме како „пасивна загуба на индивидуалитетот“ (**ę* е тоа кое ги презема обележјата на јат', а не обратно); 2. ако јат' се изедначува со една фонема која веќе го голтнала **ę*, треба тоа да го сфатиме како изедначување со таа „победничка“ фонема и дури преку неа со **ę*. Следствено, покрај случаите на изедначување, на пр. со **e*, со **i*, со **a*, соочени сме и со случаите на двојно изедначување со **e* + **ę*, **i* + **ę*, **a* + **ę*.

Кандидати за изедначување со јат' се **e*, **i*, **'a*, **ę* и **ь*. Не влегуваат предвид **o*, **u*, **ѳ*, **ь*, **у*, бидејќи тие во случај на изедна-

³ Терминот – метафора му припаѓа на П. Ивиќ. Се работи за вокали кои го определуваат „класичниот“ вокалски троаголник, т.е. претставуваат *sui generis* статистички универзалии во вокалните системи на јазиците на светот.

чување со единицата со која подоцна совпаѓа јат´ секогаш се однесуваат активно, т.е. ја губат соодветно /- предната/ и/или /+ лабијализираната/ артикулација. Изедначувањето со **a* автоматски ја активира / ја прави дистинктивна разликата меѓу [a] и [ʼa] ([a] и [ʼa]) за што ќе стане збор подолу. Се чини дека до изедначувањето на **a* и јат´ во позиција по протетичката јота дошло уште на прасловенска почва (сп. Moszyński 1984: 193).

Во светлината на она што го рековме погоре за статусот на квантитетот во периодот кога уште можеме да зборуваме за едно општо прасловенско јат´, би требало да се следат паралелно две единици, долгото и краткото јат´. Меѓутоа, благодарение на диференцијацијата на прозодиските состојби на словенскиот ареал, како и на апсолутната и релативната хронологија на процесите на таа диференцијација, квантитетската разлика повлијаела врз судбината на јат´ само на западниот дел на јужнословенската територија. Следствено, овде јунакот на нашата основна карта, обратно во однос на картата објавена во ОЛА, станало старото долго јат´, додека на дистинктивно краткото јат´ му е посветена посебна мала карта која го опфаќа само релевантниот исечок од словенскиот ареал.

Во I/1 том на ОЛА, покрај нашата, посветена на фонолошкиот статус на континуантите на јат´, се наоѓаат низа други авторски синтетски карти: А. Basara, H. Zduńska, Z. Topolińska "Fonetyczne refleksy **ě* w pozycji maksymalnej dyferencjacji", Т. Вендина, Л. Калнынь „Отношение рефлексации **ě* к ударению“, П. Ивић, Т. Логар „Утицај квантитета на развој **ě*“ и D. Brozović, J. Lisac "Utjecaj konsonantnog okruženja na refleks **ě*". Во нашето толкување на „историјата прекодирана во географија“ ќе се служиме со податоци содржани на сите тие карти.

Се наложува прашањето има ли директни потврди за таквиот гласеж на старото јат´ каков што овде го претпоставуваме. Одговорот е позитивен. Најнепосредните потврди доаѓаат од јужната периферија на словенската јазична територија, од македонските и бугарските говори. Мрежата пунктови ексцерпирани за ОЛА се покажа премногу ретка за да ги фати сите остатоци на едни состојби коишто се денес во повлекување, а и да не зборуваме за фактот дека во ОЛА нема материјал од бугарската државна територија, а со тоа не се застапени ни бугарските а ни македонските пирински говори. Сликата ја пополниме со податоците од картотеките на Македонскиот дијалектен атлас (во подготовка во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје, натаму МДА) како и со податоците од

Бугарскиот дијалектен атлас (натаму: БДА I–IV) и од објавените монографски студии (сп. го списокот на цитираната литература).

Северозападната периферија на словенскиот ареал ја проширивме со податоците од денеска германизираните територии, односно од полабските и другите дијалекти долж балтичкиот брег, т.е. од старите лехитски територии. Ова ни се чинеше потребно за да се прикаже фактот дека карактеристичната полска развојна линија всушност е лехитска.

Следствено, овде претставените карти НЕ СЕ препечатени ОЛА карти, туку една нова, дополнета и авторизирана графичка проекција на соодветните појави, за која ОЛА картите послужиле како основа. Во ваквата ситуација не гледаме потреба на картите посебно да се издвојат податоците кои потекнуваат од други извори, а не од картотеките на ОЛА. Соодветните библиографски упатства секој пат го информираат читателот од каде доаѓа дополнителниот (= „не-ОЛА“) материјал. На картите внесена е единствено границата на актуелната словенска територија како сигнал дека податоците лоцирани надвор од таа граница имаат чисто историска вредност. Кон двете карти што во врска со проблематиката на јат´ ги имаме обработено за ОЛА додадовме уште две помошни карти: едната на шематски начин ги претставува фонетските вредности на јат´ во говорите каде што тоа до ден денешен потполно или делумно го зачувало својот фонолошки идентитет, додека втората е зголемен исечок од јужниот дел на словенската територија и дава уточнета слика на состојбите сврзани со повлекувањето на старото широко јат´.

Следува толкување на информацијата содржана на картите.

Основната карта-база (бр. 1) ќе ја „читаме“ овде паралелно со помошните карти бр. 2 („Судбината на *ě различна од судбината на *ě:“), и бр. 3 („Фонетските вредности на *ě:/ě коешто потполно или делумно го чува својот фонолошки идентитет“). На јужната периферија од јужнословенската територија нашите материјали одразуваат жив процес на повлекувањето на фонемата јат´ и дека етапите на тој процес и неговата точна географија ни се чинат посебно интересни не само од славистичката туку и од општо лингвистичка гледна точка.

Да додадеме веднаш дека од картите – со цел тие да останат графички прегледни – отстранети се некои лексикализирани или позициски врзани рефлексии на јат´ за кои сепак ќе стане збор во овој текст. Ако една иста појава се среќава на два неповрзани ареали, редоследот на толкувањето е според броевите на ОЛА-пунктовите (т.е.

од 1. до 853.)⁴. На словенечката територија се зема предвид само акцентираниот вокализам.

На прв план мериторно, а следствено и графички, се наоѓаат податоци од овие говори каде што рефлексот на јат' (долгото и/или краткото) до ден-денешен по некои дистинктивни обележја се издвојува меѓу другите вокалски фонеме. За поголема прегледност соодветните податоци ги претставуваме според трите словенски јазични комплекси.

НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Старото долго јат' ја пази својата фонолошка самостојност во низа јужни и западни словенечки говори како и на самиот североисток од словенечката територија. Неговата фонетска вредност во тие пунктови се колеба меѓу доминантен дифтонг [e:i] и монофтоншко [e:]; во говорите каде што рефлексот има дифтоншки карактер статусот на втората – неслоговна – компонента не е јасен: како прво, [i] може да биде факултативно, како второ – од страна на експлораторите дифтонгот се оценува како монофонемски или бифонемски, при што тешко е врз основа само на ОЛА-податоци да се одлучи дали разликата е во самиот материјал или во толкувањето. Тоа, впрочем, и не е од суштествено значење за овој наш текст. Важното е дека патот од предложената појдовна вредност *ⁱa до денешните состојби мора да води преку монофтонгизација на нагорниот дифтонг и неговата натамошна преобразба во надолниот. Ф. Рамовш во својата „Kratka zgodovina slovenskega jezika“ (2 изд. 1995: 39–46, 185–194) врз основа на темелно анализираниот богат материјал доаѓа до заклучок дека за првата развојна етапа на словенечкото јат' треба да се прифати низата: 'ä, 'a, 'a, ε: (op.cit. 46). За натамошниот развој на ова долго широко a: читаме: "...od te stopnje dalje pa ga razvijajo dialekti različno [...] v južnovzhodni polovici [...] nastopila [...] diftongizacija, ki je še široki ali vsaj indiferentni ε:, e: razvijala proti eī." (op.cit. 185).

Наредна група говори коишто го пазат рефлексот на старото долго јат' како самостојна фонема наоѓааме на српска и црногорска територија. Додека говорите во Црна Гора заедно со дел на соседните говори во Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина создаваат

⁴ Бројките означуваат пунктови ексцерпирани за ОЛА; списокот на тие пунктови се наоѓа на с. 75.

компактен ареал, другите српски говори се расфрлени по перифериите на јазичната територија. Рефлексот има дифтоншки или дури трифтоншки карактер и редовно е полифонемски, вредностите се [ije] и/или [je]. Впечаток е дека сме соочени со поархаична развојна етапа од онаа словенечката.

Во еден словенечки и еден хрватски говор старото кратко јат´ ја чува својата фонолошка автономија, додека долгото ја загубило. Соодветниот словенечки ОЛА-пункт (20) се наоѓа во североисточен дел од територијата, а хрватскиот (ОЛА 27) на кајкавска територија до словенечката државна граница. Фонетската вредност на рефлексот и во двата говора е [e̞].

Долгото и краткото јат´ се развиле паралелно и ја чуваат својата фонолошка автономија:

– во еден словенечки говор на унгарска територија до австриската граница (ОЛА 149) – вредноста на рефлексите е соодветно [e:i] и [e̞];

– во два хрватски штокавски говора: ОЛА 52 и ОЛА 151 (на унгарска територија) вредноста на рефлексите и во двата е соодветно [e:] и [e̞];

– во два српски говора: ОЛА 62 (Шумадија, до босанската граница) и ОЛА 168 (на романска територија); вредноста на рефлексите во 62 е соодветно [e:] и [e̞]; во 168 не постои фонолошки квантитет а рефлексот гласи [e] под акцент и [i] надвор од акцентот;

– во неколку македонски говора: ОЛА 106 (во Албанија), каде што се совпаднало **ě*: / *ě* и **e̞*: / *e̞* резултатот на ова совпаѓање под акцентот е самостојна фонема со вредност [i̞], додека надвор од акцентот рефлексот е [e], т.е. се совпаднал со рефлексите на **e*: / *e* и на **ь*; ОЛА 112 (во Грција) – фонолошката самостојност на рефлексот се чува под акцентот, но во таа позиција нема совпаѓање со **e*: / *e*; вредноста на подакцентскиот рефлекс е [a̞]. Фонолошки самостојно јат´ наоѓаме и во неколку македонски пирински говори (сп. Видоески 1996 и Стојков 1993). На нашата карта како претставници на тие говори ги внесовме пунктовите Тетевен (123а), Бабишки (133а) и Разлог (133б). Во 123а јат´ под акцент ја чува фонолошката самостојност а вредноста е [a̞]; надвор од акцентот тоа се совпаднало со рефлексот на еровите и вредноста е [a̞]; во 133а и 133б вредноста на јат´ е [a̞].

Освен тоа:

– во еден словенечки говор (ОЛА 21) дошло до делумно изедначување на јат´ со **i*: / *i*,

– во еден хрватски кајкавски говор (ОЛА 27) дошло до делумно изедначување на долгото јат´ со *e: (и *e:);

– во еден македонски говор (дополнителен пункт 1346 во Пиринска Македонија) под акцент се чува јат´ ([a]), додека надвор од акцентот дошло до совпаѓање со *e:

– во еден бугарски говор (ОЛА 139) доминира [a], но се појавува и [e], т.е. во тек е процесот на совпаѓањето на јат´ со *e:

– во неколку бугарски говори (ОЛА 134, 140, 142, 143, 145 и 853) во тек е процесот на совпаѓањето на јат´ (пред палатализиран консонант) со *a (т.е. преминувањето на [a] во [ʼa]); во селото Козичино (ОЛА 143) вокалите под акцент се подолги од обично ([ʼa:, a:]).

Во останатите јужнословенски говори дошло до потполно совпаѓање на јат´:

– со *e: / e во дел од западните и јужните словенечки говори, во српските „екавски“ говори, во поголем дел од македонските говори; во соодветните говори со исклучок на северо-западната словенечка периферија дошло и до совпаѓање на *e: / e со e: / e, а на македонската и на бугарската територија и со *ь; спорадично на источната периферија од овој ареал може да се сретне и рефлексот [a] (така на пр. во бугарскиот говор ОЛА 126);

– со *i: / i во некои словенечки и во хрватските и бошњачки „икавски“ говори;

– во некои хрватски говори дошло до позициско совпаѓање со *e: / e пред непалатални дентали, а инаку со *i: / i (според законот на Мејер и Јакубински);

– до изедначување со двофонемската секвенца /ie/ дошло во помал дел од хрватските и српските „јекавски“ говори;

– во неколку словенечки и повеќето хрватски кајкавски говори краткото јат´ се совпаднало со континуантот на вокализираните ерови, а не и со *e;

– во дел од источните македонски говори во Пиринска и Егејска Македонија, а спорадично и во бугарските говори (сп. на пр. ОЛА 135) дошло до изедначување со *a [ʼa] под акцент и со *e надвор од акцентот;

– во бројни бугарски говори совпаѓањето со *a е ограничено на позиција под акцент и пред непалатализиран консонант, додека во останатите позиции владее рефлексот на *e

Посебно внимание заслужуваат маргиналните позициски, често лексикализирани, рефлекси отстранети од нашата основна карта, а прецизно претставени на сводната карта „Utjecaj konsonantnog okruženja na refleks *ǰ“ обработена од Д. Брозовиќ и Ј. Лисац (ОЛА, вып. 1). Интересни се овде за нас пред сè рефлексите од типот [a], а нив ги среќаваме:

- на македонската територија зад /u/,
- на словенечката територија пред /p/,
- на хрватската, српската и македонската територија во лексемата *orěxъ,
- спорадично на хрватска територија зад секундарното [n̥] во лексемата *gnězdo.

Општо земено, претставената слика на судбината на јат´ на јужнословенска територија:

– ја потврдува хипотетичната развојна линија како што ја реконструирал Рамовш (сп. погоре) т.е. – според овде предложената интерпретација – од првобитниот нагорен дифтонг преку разни форми на монофтонгизација до секундарните надолни дифтонзи;

– согласно со оваа интерпретација, најархаични состојби наоѓаме на јужната периферија вклучно со зачуваниот појдовен рефлекс во некои македонски говори;

– чувствителноста на јатовиот рефлекс на сегменталното окружение (позицијата по /u/, законот Мејер-Јакубински) би можела најуспешно да се објасни со разни форми на асимилација во рамките на првобитниот дифтонг;

– елементите на старата централна артикулација можат да се бараат во словенечкото изедначување со еровиот рефлекс првобитно (според реконструкцијата на Т. Логар, *Fonološki opisi...* 1981, 29; сп. и Ramovš 1995) централен и среден по висина, со тенденција во соодветните прозодиски услови да се доближи до широко [ɛ] или до [a];

– на интересниот проблем на совпаѓањето и/или разотидување на старите јат´ и *ǰ: / ǰ ќе се вратиме, откако ќе ги анализираме состојбите на словенскиот север.

НА ЗАПАДНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На западнословенската територија нема говори со фонолошки потполно автономно јат'. Сепак, скоро на целата територија неговите рефлекси се препознатливи.

Разликата во вокалната боја е жива само на лужичката територија; во горнолужичките говори фонемата /e/ е резултат на совпаѓање на долгото *e: со јат', а таа фонема добро се чува под акцент. Фонетската вредност е [e] или – во некои позиции – [ɛ]. Во долнолужичките говори, општо земено, *e: / e се совпаднало со јат', а фонемата настаната како резултат на тоа совпаѓање во некои позиции (на пр. на крајот на збороформата) се совпаѓа со *e: / e – во повеќето говори процесот е во тек. Отсуството на ова последно совпаѓање го толкуваме како делумно пазење на јатовиот идентитет.

Посебен проблем претставува стариот превој на јат' во [a] пред дентали во периферните западни долнолужички говори (сп. подолу, во врска со лехитската ситуација).

На останатата западнословенска територија трага по која го препознаваме рефлексот на старото јат' е палатализацијата на претходниот консонант.

На чешката територија – каде што старото долго јат' се совпаднало со *e: и со *i:, а старото кратко јат' со *e – рефлексот на краткото јат' е денеска препознатлив по својата способност да го палатализира претходниот дентален и/или лабијален консонант; оваа способност ја има и рефлексот на старите *i: / i, така што рефлексот на старото долго јат' ги загубил сите свои индивидуални обележја.

На словачката територија како резултат на совпаѓање со *e: / e (во однос на старото долго јат' во некои говори и со *e: и со *i:) нема сигнали кои би дозволиле на чисто синхрониски план да се идентификуваат јатовите рефлекси. Овој факт би можеле да го толкуваме како уште едно надоврзување на словачката кон јужнословенската ситуација.

Што се однесува до можностите за реконструкција на старата фонетска вредност и системска поставеност на јат' најинтересна е лехитската територија. Основната карта ја збогативме тука со податоците за полапските состојби (сп. Lehr-Splawivski 1929: 34–36) како и за изумрените поморски дијалекти долж балтичкиот брег меѓу Лаба и денешната западна граница на кашупскиот ареал (сп. Rzetelska-Feleszko

1991: 212–213). На тој начин денешната полска ситуација можеме да ја претставиме како општо лехитска. Имено, на целата таа територија старото јат´, кратко и долго, пред „тврдите“ дентали преминало во **'a*: / *'a*, додека во другите позиции се совпаднало со **e*: / *e*. Значи, рефлексот на старото јат´ во живите лехитски говори е денеска препознатлив само во позицијата пред дентали, и тоа по фактот дека го палатализира претходниот консонант. Меѓутоа, од наша гледна точка интересна е пред сè фонетската вредност на рефлексот пред дентали, имено [*'a*], т.е. вредноста што директно се надоврзува на претпоставениот прасловенски дифтонг. Процесот може да се реконструира како **'a* > *'a* / *e* зависно од позиција.

Траги на истиот развиток наоѓаме и во денеска скоро комплетно изумрените (а документираните во старите преводи од Светото писмо на Јакубица и Мегизер) источнолужички говори од двете страни на Ниса. Превојот во [*'a*] пред дентали не е овде толку доследен колку на лехитската територија (сп. Faska, SAS 14, 10).

Во светлината на претставените факти целиот лехитски ареал ни се јави како словенска периферија која ја регистрирала старата вредност на јат´ пред да дошло до неговото подигнување на останатиот дел од западнословенската и пошироко – словенската територија. За можните причини на тоа подигнување сп. подолу. Засега само да додадеме дека за разликите на правецот север–југ не е без значење ни фактот дека само во долнолужичкиот (= а не и во горнолужичкиот) дијалектен комплекс дошло до совпаѓање на јат´ со **e*: / *e*.

НА ИСТОЧНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Во јужниот дел од белорускиот јазичен ареал и преку границата во северна Украина наоѓаме компактна територија на фонолошки автономно јат´; неговата фонетска вредност варира од затворено [*e*] (така претежно во белоруските говори) до разни нагорни дифтонзи од типот [*ie*].

На останатата украинска територија јат´ се рефлектира како /*u*/ (фонолошки различно од старото диспалатализирано **i*: / *i*), при што во затворениот слог со него се совпаднале продолжените во резултат на еровата компензација **e* и **o* (со тоа дека последното не го палатализира претходниот консонант).

На северноруската територија има многу говори во кои јат' делумно се совпаднало со оној дел од материјалот на *e: / e кој не преминал во /o/, а делумно ја чува својата автономија; рефлексите се редат од затворено [e] (почесто) до нагорниот дифтонг од типот [je]. На истата таа територија има и говори во кои покрај спомнатата делумна идентификација со *e: / e доаѓа и до идентификација со *i: / i. Процесот на обнижувањето на монофтоншката артикулација на јатовите рефлексии и нивните изедначувања по боја со предните рефлексии на *e: / e е, како што се чини, во тек, така што на руската територија земена во целина исто како и во северна Белорусија доминираат системи во кои веќе нема трага од јат'.

Во некои севернобелоруски говори кои не го познаваат „рускиот“ превој на *e: / e во /o/ јат' делумно се совпаднало со *e: / e, а делумно си ја пази фонолошката автономија; вредноста на автономниот рефлекс е [e]. Процесот на комплетна идентификација со *e: / e и тука е во тек.

Заклучоците што се однесуваат до судбината на јат' на словенскиот исток логично ја дополнуваат сликата карактеристична соодветно за западот и за југот. Најстари се несомнено дифтоншките рефлексии во кои дошло до зближување (асимилација) на двете компоненти на дифтонгот. Тие се чуваат во говори инаку познати по својата архаичност, т.е. на рускиот север и на широко сфатеното украинско-белоруско пограничје. Наредната, веќе позната етапа е монофтонгизација и подигнувањето на артикулацијата до [e], а на места дури до [i]. Последниот чекор е губењето на [e] во корист на [e], при што овој процес може и да биде поврзан со позициска диференцијација на рефлексите. Во северноруските дијалекти пред палатализираните согласки рефлексот е обично повисок (позатворен) (сп. карта на Брозовиќ и Лисац, ОЛА, вып. 1).

* * *

Погледите на првобитната гласовна вредност и на развојните патишта на јат' во славистичката наука со време еволуираат. Долго се одржуваше а и денеска може да се сретне поглед дека изговорот на јат' веќе во прасловенската епоха бил различен: широк или затворен во разни делови од словенската територија. Против таквото сфаќање истапуваат многу познати лингвисти како Штибер, Мошински, Комарек, Лампрехт и др. Во поновите синтети најшироко е застапен

ставот дека прасловенското јат' било /+ преден/ опонент на /a/, т.е. дека било /+ ниско/ и /+ предно/. Обично тоа се запишува како широко [a]. Л. Мошињски (ВРТЈ XXV 1967) одговорот на прашањето од што зависел различниот резвиток на јат' во разните словенски дијалекти го гледа во еволуцијата и во различната поставеност во дадениот систем на старите *e: / e и *ь. Имено, по негово мислење се работи за „изнудено“ подигнување на артикулацијата на јат' како резултат на појавувањето на ново широко [ε] во голем дел од дијалектите во резултат на деназализацијата на *e: / e на словенскиот север и/или како резултат на вокализацијата на *ь на словенскиот југ. Заклучоците на коишто нè наведуваат овде разгледаните податоци во голем дел можат да се усогласат со тезата на Мошињски – не случајно на нашата карта-база се појавуваат изоглосите што ја прикажуваат северо-источната граница на совпаѓањето на *e: / e со *e: / e и југо-западната граница на совпаѓањето на *ь со *e: / e. Главните разлики се однесуваат на релативната хронологија и системската поставеност на дифтоншките рефлекси на јат'.

Нашите заклучоци би можеле да се формулираат како што следи:

– во доцна прасловенско доба рефлексот на јат' на целата територија имал фонетска вредност од типот [ⁱa: / ⁱа];

– како дифтонг (дифтонг во системот во кој надвладувале монофтонзи!) тој рефлекс бил посебно чувствителен на влијанието на сегменталното и суперсегменталното окружение;

– првобитната вредност на јат' најдобро може да се прочита во неговите денешни рефлекси запазени на двете периферни територии: јужната и северозападната; меѓутоа, додека на северозапад (т.е. на лехитската територија) спомнатата позициска чувствителност релативно брзо довела до изедначувањето соодветно со *e: / e и со *a: / a, на југ ваквиот процес (во нешто поинакви услови) сè уште трае;

– и на двете периферни територии монофтонгизацијата била *mutatis mutandis* спроведена на ист начин, т.е. првата компонента на дифтонгот во повеќето локални системи била сведена на обележјето /+ палатализираност/ карактеристично за претходниот консонант;

– на останатиот ареал тенденцијата кон монофтонгизација доведе до меѓусебна асимилација на двете компоненти на дифтонгот; овој стадиум на развитокот се гледа во дифтонзите на словенскиот југ и исток;

– на поголемиот дел од ареалот монофтонгизацијата била спроведена до крај; оценувајќи ги нејзините резултати треба да се земе предвид фонолошкиот квантитет; иако во доцната прасловенска епоха сите вокали биле веќе и долги и кратки, сепак статистички старите долги – така и кај јат´ – доминирала должината. Опсервацијата на денешните состојби сугерира дека долгите и кратките се разликувале и по карактеристичната за долгите фонеме напрегнатост и релативна затвореност на артикулацијата. Ако ја прифатиме таквата претпоставка, не е ни чудно дека долгото јат´ по монофтонгизацијата не се совпаѓало со *e:/e (статистички доминирало краткото!), туку покажувало вредност на затворено (високо) [e]. Многу симптоматична е во тој поглед разликата во развитокот на долгото и краткото јат´ на чешката територија.

– горната реконструкција на развитокот на јат´ не е во колизија со погоре претставената теорија на Мошињски. Појавувањето на една нова, доминантно долга широка предна фонема настаната од старото *ę: / ę како и појавувањето на една нова кратка не висока, средна фонема настаната од *ь сигурно било додатен поттик за еволуцијата на јат´. Различната релативна хронологија на паралелните процеси во разните делови на словенскиот ареал спорадично можела и да доведе до неочекувани „средби“ и совпаѓања меѓу јат´ и споменатите нови фонеме што ни го потврдуваат гореанализираните податоци.

2. НАЗАЛИ

Славистите се согласни дека назалните вокали на прасловенска почва никогаш немале статус на фонеме. Тие биле варијанти на тавто-силабични групи од типот $V + C$, каде што C е заеднички симбол за $/n/$ и $/m/$; за V од примарна важност била опозицијата $/+/-$ предна/, додека разликите во висината на артикулацијата се неутрализирале во полза на пониските варијанти кои полесно се поврзуваат со назализмот. Впрочем, се претпоставува (Lamprecht 1987; 69) дека словенските вокали од типот V никогаш не биле потполно синхронизирани – во почетниот дел доминирала усна артикулација а во крајниот – назална.

Додека предниот назален вокал – судејќи по денешните континуанти, а и по старите записи – на целата територија најлесно се реконструира како $/+$ низок $/$ (т.е. приближно со висината и бојата на $ja\acute{t}$), задниот (т.е. $/-$ преден/) вокал рано покажал тенденција кон диференцијација по однос на висината на артикулацијата.

Можноста назалните вокали да стекнат статус на самостојни фонеме се појавува со губењето на слабите ерови. Различната апсолутна хронологија на губењето на еровите во одделните дијалектни комплекси како и различната релативна хронологија на тој процес наспрема процесите на деназализацијата и/или на нова декомпозиција на \tilde{V} во $V\tilde{C}$ довеле до денешната диференцијација на континуантите на прасловенските назални вокали.

Во ОЛА на судбината на прасловенските назални вокали ѝ се посветени два сукцесивни тома од првата, фонетико-граматичка серија (I/2a, Москва 1990 и I/2b, Warszawa 1990) – во првиот се претставени континуантите на предниот а во вториот на задниот назален вокал. И во овие томови, слично како и во првиот што му е посветен на $ja\acute{t}$, покрај картите што ги претставуваат континуантите на назали во поединечни збороформи, има и низа сводни, синтетски карти. Ние пак

се прифативме да ја обработиме темата „Фонолошки статус на денешните континуанти на *e“ односно „... на *q“¹, а резултатите ги претставивме на пет карти, по две за секој вокал и една поапстрактна која се однесува и на двата. Постапката ни беше како и во случајот на јат´, т.е. основните карти ја прикажуваат судбината на кратките (скратени) назални вокали. Меѓутоа, за разлика од јат´, во случајот на назалните вокали квантитетската разлика оставила значително подлабоки траги, така што картите посветени соодветно на *e: и на *q: ја прикажуваат целата западнословенска и поголемиот дел од јужнословенската територија. Со оглед на фактот дека – со исклучок на поголемата лехитска и маргиналните словенечка и македонска периферија – назалите со време го загубиле својот назален карактер, четирите основни карти претставуваат главно нивното изедначување „по боја“, т.е. нивното совпаѓање со усните вокали. Петтата, дополнителна карта под наслов „Запазена назална артикулација“ (ОЛА I/26) ја прикажува судбината на обележјето /+ назалност/.

Слично како и во случајот со јат´, нашите карти ги претставуваме овде во нова варијанта, со рефлексите на должина на прв план, со додадени податоци од бугарската државна територија, од северо-западната денеска германизирана словенска периферија, а и со други ситни измени коишто дозволуваат попрегледно да се претстави разгледуваната проблематика.

Во томовите на ОЛА посветени на назалните вокали се наоѓаат и низа други авторски сводни карти на кои ќе се повикуваме овде. Тоа се: Т. Вендина, Л. Калнынь „Фонетически рефлексy *e“ (ОЛА 2а/1), П. Ивић, Т. Логар, „Влияние количества на рефлексацию *e“ (ОЛА 2а/2), С. Пожарицкая, Т. Попова, „Влияние консонантного окружения на рефлексy *e“ (ОЛА 2а/5), А. Basara, J. Basara, H. Zduńska, "Fonetyczne refleksy *q we współczesnych dialektach słowiańskich" (ОЛА 2б/1) и Р. Ivić, Т. Logar, "Vpliv kvantitete vokala na reflekse *q" (ОЛА 2б/III).

При обработката на нашите карти, чие проширено „читање“ е овој текст, се воведме со исти принципи како во случајот со јат´. Меѓутоа, многуте конкретни решенија ни ги наложи самиот материјал.

И така:

1) во однос на предниот, краток и долг назален вокал посебен проблем претставува неговата идентификација со оние единици од

¹ Според записот конвенционално прифатен во ОЛА.

прасловенскиот гласовен систем коишто на поголемиот дел од словенскиот ареал со време го загубиле својот идентитет. Тука спаѓаат *q / q:, *ě / ě:, *ь / *ъ. Возможни се тука две ситуации: 1. или единицата настаната како резултат на изедначување на *e / e: со (една од) горенаведените до ден-денеска постои како самостојна фонема (сп. го на пр. лужичкото /e/ (234) настанато со идентификација на *e и *ě, или словенечкото /e/ (1) настанато како резултат на двојната идентификација на *e со веќе изедначените *ь и *ъ, и сл.),

2) или единицата настаната како резултат на изедначувањето на *e / e: со (една од) горенаведените подоцна ја губи самостојноста во полза на една друга фонема (сп. го на пр. словенечкото /ie/ (2) настанато од идентификација на *e со *e и со *ě, или чакавско /e/ (23) настанато од идентификација на *e со *e, со *ě и со изедначените *ь и *ъ, и сл.). Во таков случај, се разбира, ја земаме предвид и онаа подоцнежна идентификација со некоја денеска „жива“ фонема. Следствено, има ситуации, кога мора во еден графички симбол да вградиме информација за цела низа сукцесивни идентификации, понекогаш и со четири различни фонолошки единици.

Mutatis mutandis, истото се однесува и на не-предниот, краток и долг, назален вокал, само што тука кандидатите за примарната идентификација се соодветно *e / e:, *u / u:, *y / y:, *ь / *ъ. Ситуацијата од типот 1) ја илустрира на пр. бугарското /ъ/ настанато од идентификација на *q и *ъ, а ситуацијата 2) македонското /ǎ/ (112) настанато со сукцесивни идентификации на *q со *y и со *ъ.

Се чини дека назалните вокали, конвенционално реконструирани како [e] и [q], се зародиле на прасловенско тло како резултат на еден од цела низа процеси кои воделе кон отворањето на слогот. Нивната генеза од една страна, како и нивната натамошна судбина од другата, дале повод да се формулираат веќе спомнатите хипотези за нивниот асинхронен крактер. Нивната еволуција во одделните системи била директно во функција на опозицијата на двете нивни релевантни обележја: обликот на усниот резонатор (одговорен за карактеристиките: / +/- висока/ниска / и / +/- предна/задна /) наспрема опуштеното меко непце и отворен помин на воздухот низ носната празнина. Зависно од тоа кое од двете обележја се покажало доминантно соочени сме или со губењето на назалноста или пак со редукција на разликите во „боја“.

Во главнината на дијалектните системи поважни се покажале разликите во вокалната боја и дошло до елиминација на назалноста

како дистинктивно обележје, додека долж западната граница на словенскиот јазичен свет, а пред сè на две периферии: северозападната и југозападната на онаа прва развојна етапа надвладаеал назализмот и се редуцирале разликите во боја. Се работи токму за двете периферии коишто се наоѓаат во центарот на нашето внимание. Впрочем, во врска со процесите на постарото губење на вокалната назалност ОЛА-материјалот не донесува некои нови соснанија, додека нашите знаења за еволуцијата на системите со запазен назализам доста се збогатице во последно време и преку ексцерпцијата спроведена за ОЛА и пред сè со истражувањата поврзани со изработката на националните атласи. Следствено, само на кратко ќе се задржиме овде на насоките на изедначувањата што воделе кон елиминација на старите назални вокали, па понашироко ќе ја претставиме нивната еволуција во споменатите периферни системи каде што или (а) комбинацијата /+вокал, +назал/ се загувила подоцна или (б) сè уште е присутна.

Гледано од денешна перспектива на словенската територија според резултатите добиени од старите назални вокали може да се издвојат повеќе типолошки различни ситуации: најголемата и единствена компактна зона ја сочинуваат оние дијалекти чија еволуција уште во епохата на распаѓање на прасловенската заедница тргнала кон потполна елиминација на комбинацијата /+ вокал, +назал/. На територијата каде еволуцијата одела во друга насока и споменатата комбинација подолго била жива наоѓаме денеска многу издиференцирани состојби. Од една страна постојат неколку мали ареали во Полска и едно мало островче во словенечкиот јазичен простор каде што назалните вокали, иако не без позициони огради, сè уште постојат и дури имаат статус на фонеме; од друга страна имаме цела ескалација на системи во кои позиционо се издвоиле типовите $V\bar{C}$ и V , а типот \bar{V} – ако постои – претставува само позициона варијанта на $V\bar{C}$; на словенскиот југ краен резултат на оваа развојна линија е системска деназализација, при што во низа периферни говори наоѓаме и ограничен број лексикализирани континуанти од типот $V\bar{C}$.

Веќе стана збор за тоа дека развојната линија на не-предниот назален вокал е значително поедноставна, помалку разгранета во однос на онаа на предниот. Всушност, во целата зона на рана деназализација таа е постигната со подигнување на усната артикулација, што води кон губење на обележјето /+ назален/ и кон стекнување на обележјето /+ висок/ глас. Со симболична формула, се работи за проце-

сот: [q] > [u], односно за изедначување со *u². *Mutatis mutandis* истото се однесува и на кратката и на долгата варијанта на *q(:). На картата јасно се зацртува границата меѓу *q > u на една страна и сите други типови изедначувања со не-високите вокали од другата, којашто истовремено претставува и граница меѓу пораната и подоцнежната деназализација. Во однос на *e(:) ситуацијата е покомпликувана. Но ако апстрахираме од извесни локални варијации, пак сме соочени со две, главно, зони на постара деназализација: едната, северо-источна која покажува резултати на изедначување со *a и друга, јужна која покажува резултати на изедначување со *e. Значително поголемо е шаренилото на денешните варијанти на периферните ареали на подоцнежна деназализација.

Во првиот дел на нашиот систематски преглед ќе се занимаваме со судбината на стариот преден назален вокал, т.е. *e: / e, потоа ќе ја коментираме судбината на *q: / q, за да се задржиме на крајот на судбината на назалната артикулација, т.е. на појдовното дистинктивно обележје на двата разгледувани вокали.

*e: / e

Како и во случајот со јат', тргнуваме од преглед на говорите во кои *e: / e до денеска потполно и/или делумно го чуваат нивниот фонолошки идентитет и – пак како во случајот на јат' – се задржуваме по ред на јужнословенската, западнословенската и источнословенската ситуација.

НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Овде имаме работа со типични перифериски архаизми. На северозападната периферија сме соочени со еден словенечки говор во Австрија (ОЛА 148) каде што старото долго *e: се пази како фонема, а вредноста му е [q:]. Веднаш да додадеме дека а) *e: се пази во овој говор како елемент на зачуваниот микросистем на назалните вокали (односно, дека во истиот говор се пази и старото *q: – сп. подолу), и дека б) – согласно со словенечката реструктурирана дистрибуција на вокалниот квантитет – истите две современи фонemi голт-

² Со оглед на епохата кога се случила таа порана деназализација јасно е дека се работи за *u², т.е. за /u/ никнато како резултат на монофтонгизација на старите дифтонзи со неслоговно [u] како втора компонента.

нале голем дел соодветно од материјалот на старите кратки **ɛ* и **ɛ̃*. Старото кратко **ɛ* во истиот говор – според анализата што ја има спроведено за ОЛА Т. Логар – исто така си го чува својот фонолошки статус, но на многу покомпликуван начин. Имено, тоа а) делумно (под акцент не во ултима) се совпаднало со долгото **ɛː* (сп. погоре), б) делумно (под акцент во ултима) се совпаднало со /*a*/, а в) делумно (под вторичен акцент) постои како самостојна фонема со вредност [*ä*]. Значи, иако со огради, можеме да заклучиме дека и **ɛ* се чува како фонема. Интересно и важно за реконструкција на процесот на губењето на назалноста на останатата словенечка територија е дека и двата гореопишани, фонолошки самостојни рефлекси покажуваат обнижување на артикулацијата во однос на теоретската појдовна точка, при што долгиот рефлекс кој ја чува назалноста е понизок од краткиот којшто ја загубил.

Што се однесува до патиштата на изедначувања на старите **ɛː* / *ɛ* со другите вокални фонеме, јужнословенската ситуација варира, но општо земено – можеме да издвоиме три главни стратегии, од кои две периферни и една која ја зафатила главнината од територијата. Оваа географска распределеност корелирана со ефектите на соодветните процеси се чини многу значајна за реконструкцијата на нивната релативна хронологија.

Од двете периферни ситуации прво, како покарактеристична и, чиниш, поархаична ќе ја споменеме онаа која е резултат на изедначување на старите **ɛː* / *ɛ* со други „маргинални“ вокални фонеме, т.е. со други фонеме што во повеќето современи словенски говори не се запазиле како самостојни единици. Таквата ситуација ја наоѓаме на неколку места долж јужната словенска периферија: – во македонскиот говор во Корчанско во Албанија (ОЛА 106) (сп. погоре, во главата посветена на јат⁷) **ɛː* / *ɛ* под акцент се совпаднале со **ɛ̃ː* / *ɛ̃* создавајќи ја фонемата /ⁱ*ä̃*/, додека надвор од акцентот рефлексот настанат од тоа совпаѓање подоцна се изедначил со рефлексот на старите **eː* / *e*. Вредноста [ⁱ*ä̃*] е уште еден сигнал на обнижената артикулација на она што конвенционално го реконструираме како прасловенско **ɛː* / *ɛ*;

– во неколку периферни северо-западни и северни словенечки говори старите **ɛː* / *ɛ* се совпаднале со фонемата настаната од поранешното изедначување на двата полугласника; фонетската вредност на фонемата настаната во резултат на тоа двојно совпаѓање варира денеска од широкото [*ä*] (ОЛА 18) преку дифтонгот [*ie*] (ОЛА 10) и

„нормално“ [e:] (ОЛА 146, 147) до затворено [e] (ОЛА 1, 19), при што во последните два пункта нема фонолошки квантитет. Во соодветните говори јат´ се идентификувало со *e: / e. Се чини дека во периодот кога се вршеле тие идентификации рефлексот на *e: / e бил централен и понизок од оној на јат´. Потврда за таквата претпоставка може и да биде фактот дека во два западни словенечки ОЛА пунктови (ОЛА 3 и 4) *e: / e се идентификувале со *a: / a;

– во дел од југоисточните македонски и југозападните бугарски говори (ОЛА 133, 134, 851, 139 и дополнителниот пункт 134а) се совпаднале двата назални вокала а резултат од тоа совпаѓање се идентификувал со рефлексите на задниот (големиот) ер, со т.н. секундарен ер и со вокалот што ги придружува (еднаш слоговните) сонанти; вредноста е [ã] или [â] (т.е. „широко централизирано о“). Во пунктот ОЛА 143 истиот процес го зафатил делумно и јат´, а резултатот е [ä], што значи дека јат´ на другите фонеме им ги наложил своите обележја (сп. погоре, во главата посветена на јат´).

Втората „периферна ситуација“ е онаа кога *e: / e се совпаднале со некој од „класичните“ вокали, но не со *e: / e. Тука на јужнословенската територија спаѓа единствено веќе споменатата словенечка идентификација со *a: / a, на нашата карта присутна во пунктите ОЛА 3 и ОЛА 4.

На целата останата јужнословенска територија, т.е. во главнина говори дошло до совпаѓање на *e: / e со *e: / e, а разликите се сведуваат само на тоа дали *e: / e го голтало и (дел од материјалот на) јат´ и „малиот“ ер или само *e: / e. Имено, на поголемиот, општо земено централен дел од територијата, т.е. во дел од словенечките говори, кајкавските, чакавските и во штокавските икавски и јекавски говори, во дел од бугарските говори до српската граница, со *e: / e се совпаднало само *e: / e, додека во дел од словенечките говори како и во главнината македонски и во западнобугарските говори во тоа совпаѓање учествува и јат´, и најпосле: во македонските и во голем дел бугарски говори се присоединува и малиот ер.

Посебно треба да се одбележи дека во неколку периферни говори назалната артикулација на старите *e: / e – во ограничениот број лексеми – се запазила по пат на декомпозиција на \tilde{v} во $v\tilde{c}$. Оградите се од фонолошки или од чисто лексички карактер. И така:

– во еден словенечки пункт во Австрија (ОЛА 146) Т. Логар регистрира /n/ настанат од *e: „v poziciji pred č skupaj z e (srěncan, srěncāa, srěncā)” (Fonološki opisi... 190);

– се работи за стриктно лексикализирана појава;

– во македонските говори во Грција (ОЛА 106–112) бифонемскиот рефлекс на **ε*: / *ε* го наоѓаме пред оклузивни (вклучно со африкати), при што во мнозинството примери пред звучни оклузивни; вредноста на вокалниот дел на рефлексот е како во други позиции, додека консонантскиот дел има хоморгански карактер, т.е. се адаптира кон наредниот оклузив, еве неколку примери: *брајџученџи* – *брајџучџанди*, *зјант* – *зјентови*, *челбрица* (ОЛА 106), *лендина*, *чендо*, *ерембица* (ОЛА 107), *грџенди*, *лендина* (ОЛА 108), *говендо*, *оглендало*, *челбрица* (ОЛА 109), *ендро*, *аџгула* (ОЛА 110), *енса*, *аџгула* (ОЛА 111), *м'еџка*, *п'ент*, *гувиндарин* (ОЛА 112). Потаму на исток, во пунктовите ОЛА 113 и 113а итн. бифонемскиот рефлекс не е регистриран.

Сумирајќи: на северозападната и на јужната периферија од јужнословенската територија среќаваме низа појави коишто ја потврдуваат претпоставката дека на тие периферии подолго се пазела назалната артикулација, додека централниот ареал сугерира постара и еднонасочна деназализација.

Треба уште да се прикаже судбината на **ε*: / *ε* во некои маркирани позиции каде што тоа се деназализирало порано, поминувајќи во /*a*:/, /*a*/. Се работи за позицијата зад /*j*/ и зад историски палаталните /*ж*:/, /*ч*/:

– зад сите наведени стари палатали ја наоѓаме оваа појава во хрватските ОЛА пунктови 24–25, 34, 37, 42–44; во македонските егејски пунктови како и во повеќе бугарски пунктови појавата е лексикализирана; во некои словенечки и хрватски пунктови ја наоѓаме само во дериватите од коренот **žed*-;

– само зад /*j*/ појавата е присутна во македонските пунктови 90, 92, 94, 96–97, 99–101; ако се присетиме и за ситуацијата со јат' зад **j*, се наложува заклучок дека во таа позиција инвентарот на предните вокали во повеќе системи бил сведен на максимално поларизираниите /*a*:/ и /*u*/.

НА ЗАПАДНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Скоро целата таа територија покажува прилична зависност на судбината на старите **ε*: / *ε* од квантитетот, но сепак најважна е дихотомијата што ги издвојува зоните: лехитската со релативно долго запазена назалност и лужичко-чешко-словачката со рана деназали-

зација. Прво ќе ја разгледаме вторава ситуација којашто спорадично се надоврзува на јужнословенскиот север.

Во лужичко-чешко-словачката зона (во натамошниот текст: зона 1) фонолошката самостојност на старото долго **ę*: се пази во централна и источна Словачка во дифтоншкиот облик [ja]. Само во еден источнословачки говор (ОЛА 225) автономијата ја пазат и **ę*: и **ę* соодветно со вредностите [ä:] и [ä̋]. Во другите три централно-словачки говора (ОЛА 216, 217 и 222) покрај запазената автономија на **ę*: (сп. погоре) се пази делумно и автономијата на **ę*, т.е рефлексот [ä] е во повлекување изедначувајќи се со /a/.

Во останатите говори во зоната 1 **ę*: / *ę* ја загубиле нивната самостојност совпаѓајќи се со други вокални фонеме.

Според досегашната пракса во овој текст, посебно треба да се одбележи долнолужичкиот случај каде што (ОЛА 234 и 236) **ę*: / *ę* се совпаднале со jat´ преземајќи ги неговите основни обележја (сп. во главата посветена на jat´).

На останатиот ареал од зоната 1.:

– на горнолужичката територија (ОЛА 235 и 237) **ę*: / *ę* се совпаднале со **a*: / *a*, а трагата на нивната автономија се пази во палатализираниот карактер на претходниот консонант (значи: **ę*: / *ę* > 'a');

– во Чешка и во западна Словачка **ę*: / *ę* се совпаднале соодветно со **a*: / *a*;

– во централна Словачка (со исклучок на горенаведените пунктови со делумно запазена автономија) **ę* се совпаднало – зависно од позиција – со **a* или (по лабијали) со **e*, додека во источна Словачка (со исклучок на гореспоменатиот пункт 225) целиот материјал на **ę* се изедначил со рефлексот на **e*.

На целата лехитска територија (нашата зона 2.) дошло до превој на **ę*: / *ę* во **q*: / *q* пред „тврдите“ дентали. Со оглед на разликите во натамошниот развиток, на таа територија треба да се издвојат три различни ареали:

2.1. Во полапскиот дијалектен комплекс рефлексот на **ę* (со исклучок на гореспоменатата позицијата пред дентали) се појавува во спомениците со усната вредност [a]. Потешко е да се определи карактерот на назалната артикулација и во врска со тоа да се оцени во кои позиции тоа ја чува својата фонолошка автономија. Во спомениците (т.е. оценувано преку филтерот на германскиот фонолошки

систем и запишувано според конвенциите на германскиот правопис тоа се појавува како *an, an̄g, am*, поретко само *a* (во т.н. кратка позиција, т.е. позиција на редукција на целиот вокален систем) (Lehr-Spławiński 1929 : 27). Н. Трубецкој (RES V, 29–37) изрази претпоставка, дека само во позицијата на крајот на зборформата и пред спирантите имаме работа со назален вокал со вредност [a], додека пред оклузивите (вклучно со африкатите) сме соочени со декомпонирани секвенца од типот [aN], т.е. [a + хоморгански назален консонант]. Оваа претпоставка (посредно поддржувана од развитокот на назалните вокали на полската територија – сп. подолу) ја прифаќа и Лер-Сплавински во својата Граматика (*op.cit.* 39).

2.2. Два ареала во принцип на паралелниот развиток: полапскиот и полскиот биле разделени со еден појас поморски дијалекти долж балтичкиот брег од Меклембург на запад до денешната кашупска територија во северозападна Полска на исток. Судејќи по достапните извори кои овозможуваат реконструкција на поголемиот западен дел на тие денеска изумрени дијалекти (пред сè топонимијата) како и по состојбите во денешните севернокашупски говори (сп. Jeżowa 1961, Rzetelska-Feleszko 1973, 1977, 1985, Popowska-Taborska 1961) во овој појас сме соочени со една друга развојна линија на старите *e: / e. Имено, тие (со исклучок на веќе споменуваната позиција пред дентални оклузиви) се подигнале и ја загубиле назалната артикулација. Одејќи од запад кон исток наоѓаме сè повеќе траги на наредните фази на процесот кој од назалните *e: / e преку назалните *i: / i водел кон совпаѓање со старите *i: / i. Оваа серија измени истражувачите ја лоцираат во периодот од 12 до 14 век. Кон крајот на 16 век источниот, сè уште негерманизиран дел од тој ареал, т.е. кашупските дијалекти ги зафатил типичен за развитокот на полскиот вокализам процес на претворање на квантитетските разлики во разликите во т.н. вокална боја. Како резултат на тој процес кашупското кратко [i] настанато од *i и од e (со исклучок на позицијата по палатални и палатализирани консонанти) поминало во т.н. кашупско шва ([ã]) совпаѓајќи се на тој начин со голем дел од материјалот на старото *u. Додека резултатите на последниов процес што се однесува до старите *i и *u се интегрирани во повеќето денешни кашупски дијалектни системи, трагите на претставената еволуција на старите *e: / e денеска претставуваат лексикализирани реликти побројни на кашупскиот север, поретки на југ. Ова е резултат на експанзија на полската („коп-

нено-полска“) рефлексација и дистрибуција на старите назални вокали (сп. подолу). На нашата карта, која е замислена како одраз на најстарите развојни правци на соодветните вокали, го прикажуваме опишаниот стар кашупски развиток во сите тие говори каде што до ден-денешен се пазат неговите лексикализирани траги (т.е. во ОЛА пунктовите 241–244).

2.3. На полската територија обележјето /+ назалност/ се покажало доминантно во однос на разликите во боја и назалните вокали, соодветно долгите и кратките, се совпаднале некаде во XIII век. Резултатот на тоа совпаѓање, судејќи по старите записи а и по натамошниот развиток, биле долго и кратко *q: / q, при што старите *e: / e се препознавале по карактерот (палатален и/или палатализиран) на претходниот консонант. Натамошниот развиток одел во неколку правци: или кон тотална деназализација (во дел од говорите на северна Малополска, тип денеска застапен во ОЛА 301–303) или (во главнината на говорите) кон декомпозиција на \tilde{V} во $V\tilde{C}$ (факултативно VC) пред преграден консонант, додека во останатите позиции во тек е процесот на декомпозиција и/или деназализација. Треба уште да се одбележи дека во типот VC вокалот на целата територија со исклучок на кашупскиот дијалектен комплекс се продолжил и се совпаднал со својот долг парник па по загубата на фонолошкиот квантитет се развивал како него.

Во картотеките на ОЛА е регистрирана следната ситуација:

– рефлексот од типот V за *e: се пази (1) (во рамките на копнено-полскиот тип на развитокот – сп. погоре) на кашупската територија и во соседните поморски дијалекти, пред сè во позицијата пред спирант и/или на крајот на збороформата; на самата северозападна периферија (ОЛА 243) рефлексот под влијание на германската артикулациона база има вредност [ʔη], во останатите пунктови [ʔ]; (2) факултативно пред спирант (како варијанта на типот $V\tilde{C}$) во еден број говори во источниот дел од централниот ареал (источно Мазовше, источна Малополска); вредноста е [q], [.q] или [y]; (3) во западниот и централен дел од јужна Малополска во сите позиции, пред оклузивни во факултативна алтернација со типот VC; вредноста на рефлексот е најчесто [ʔ]; и двата факта: отсуството на позиционите огради и пониската реализација сведочат дека процесот на декомпозиција и дефонологизација овде најмалку напреднал; знак на

препознавање на **ɛ*: во однос на **ɔ*: насекаде е палаталност и/или палатализираност на претходниот консонант;

– во системите во кои типот \tilde{V} се загубил гледаме три развојни стратегии: во западниот дел од ареалот доминира совпаѓањето со **a*: ; во источниот, пред сè североисточниот дел – совпаѓање со **o*: ; во северна Малополска (каде што сме соочени со стара деназализација – сп. погоре) како и во еден говор до словачката граница (ОЛА 316) имаме совпаѓање со **o*;

– изговорот од типот \tilde{V} за старото кратко **ɛ* се пази, општо земено, во истите говори како и самостојноста на долгото **ɛ*: (сп. горе), иако со извесни огради во однос на релевантните позиции. Самото тоа покажува дека назалните вокали се пазат како микросистем и меѓусебно се поврзани. Оградите се однесуваат за копненополската (= не-кашупска) територија. Имено во ОЛА 285 и 306 на крајот на зборот **ɛ* се деназализирало во /*e*/, додека во ОЛА 318 /*e*/ (< **ɛ*) факултативно се совпаѓа со /*ʌ*/ (< **a*:), во ОЛА 319 **ɛ* пред оклузив се совпаднало со **e*:, а на крајот на зборот со **e*, а во еден шљонски говор (ОЛА 289) **ɛ* се пази само на крајот на зборот, додека во други позиции се совпаднало со **e*:. Усната вредност на рефлексот варира од [ä] до [a], а негов идентитет може да се утврди врз основа на палаталниот и/или палатализираниот карактер на претходниот консонант;

– треба да се одбележи дека во некои малополски говори односот меѓу типовите \tilde{V} и $V\tilde{C}$ е обратен во однос на останатата територија; имено – сите секвенци од типот $V\tilde{C}$ имаат тенденција да поминат во \tilde{V} (така е на пр. во ОЛА 318);

– таму каде што нема рефлeksi од типот \tilde{V} старото **ɛ* најчесто се совпаднало со **e*: во средината на збороформата (пред оклузивот во рамките на типот $V\tilde{C}$) и со **e* на крајот на збороформата. Во некои говори до кашупската граница, на Мазовше и на Шљонск дошло до совпаѓање со **a*, а на еден ареал во северозападна Малополска дошло до рана деназализација и совпаѓање со **e*. Најпосле, во еден вјелкополски говор до старата полско-лужицка граница (ОЛА 258) старополските кратки назални вокали се совпаднале со долгите, па рефлексот е како кај **ɛ*: (сп. погоре).

Сумирајќи ја полската ситуација треба да се каже дека рефлексите од типот V за старите **ɛ*: /*ɛ* се речиси без исклучок факултативни, а начинот на нивното повлекување зависи од позицијата: најчесто тие се повлекуваат во полза на типот VC пред неконтинуираните (т.е. оклузивни и африкати) и во полза на типот V пред спи-

ранти и на крајот на збороформата. Оваа последна позиција е во голема степен морфологизирана и затоа често и по бојата на рефлексот отстапува од чисто фонолошки мотивираниот развој во средината на збороформите.

НА ИСТОЧНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Со еден исклучок (сп. подолу) на целата територија сме соочени со рана деназализација и идентификација на **ę*: / *ę* со **a*: / *a*; трага на првобитната предна артикулација се пази во вид на палатален и/или палатализиран карактер на претходниот консонант. Сите предни рефлексии на руската територија според оценка на руската ОЛА-комисија се вторични (сп. ОЛА, Серия фонетико-грамматическая, вып. 2а, Введение). Според тоа на нашата основна карта во оваа книшка не се означуваат посебно пунктовите каде што дел од материјалот на **ę*: / *ę* се изедначил со вторичното /*e*/ настанато од *јат*' или како резултат на метатезата.

Гореспоменатиот исклучок е ситуацијата во дел од северноукраинските говори долж украинско-белоруската и украинско-руската граница каде што – по оценка на украинската ОЛА-комисија – надвор од акцентот **ę*: / *ę* се совпаднале со **e*: / *e*.

Сумирајќи, во најопшти црти сликата е како што следи:

– назалната артикулација од вокалскиот или од консонантскиот тип се пази на перифериите: лехитската, словенечката, македонската;

– идентификацијата на двата назални вокала на дел од бугарската и од македонската територија сугерира дека и на тој ареал назалноста се пазела подолго;

– долнолужичкиот затворен рефлекс интересно се поврзува со опишаниот првобитен кашупски развој;

– како резултат на рана деназализација, општо земено, на север навладува [*'a*] а на југ [*e*]; централна Словачка може да се гледа како преоден појас меѓу двете зони, а слично може да се протолкува и северноукраинската ситуација карактеристична за говори чија архаичност е одразена и во судбината на *јат*' (сп. во претходната глава).

Одговор бара интересното прашање дали и каде деназализацијата водела автоматски кон дефонологизација, т.е. дали и каде деназализираните **ę*: / *ę* го пазеле уште извесно време својот идентитет во рефлексот [*ä*]. Ќе се потрудиме да одговориме на ова прашања во заврш-

ните забелешки од ова наше излагање, т.е. откако ќе ја разгледаме судбината и на другите со време дефонологизирани прасловенски вокали.

**q*: / *q*

Како што веќе спомнавме, назалните вокали обично се чуваат (и/или се губат) како подсистем, двата заедно. Следствено, распоредот на говорите во кои до ден-денешен се пази назалната артикулација во рефлексот на старите **q*: / *q* е сличен како во случајот на **ɛ*: / *ɛ*. Подетално ќе го разгледаме тој проблем во наредниот параграф каде што токму назалната артикулација и начините на нејзината реализација ќе бидат во центарот на нашето внимание. Сега поминуваме на редовниот преглед на статусот на рефлексите на **q*: / *q* во материјалот ексцерпиран за ОЛА.

НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Архаизмите, како обично, се пазат на словенечката и делумно хрватската кајкавска и чакавска (на Истра) територија од една страна и на македонската и бугарската територија од другата. Таму се забележува и поголема диференцијација на говорите зависна од релативната хронологија на губењето на назалната артикулација. Само на тие две големи периферии има случаи на зачуван идентитет на **q*: / *q*.

НА СЕВЕРОЗАПАДНИОТ АРЕАЛ:

– во еден од словенечките говори во Австрија, ситуиран на самата северна периферија на денешниот словенечки јазичен ареал (ОЛА 148) рефлексот има вредност на синхроно артикулиран назален вокал [*q*:] (сп. погоре за реализацијата на **ɛ*: во истиот говор);

– во некои други словенечки говори (ОЛА 1, 4, 19, 146, 147) **q*: / *q* го пазат идентитетот иако ја загубиле назалната артикулација, а вредноста е или [*o*: / *o*] (4, 26, 146, 147) или затворено [*o*: / *o̥*] (1, 19);

– за запазениот идентитет на **q*: / *q* може да стане збор и во случаите а) кога со него по деназализацијата се совпаднал рефлексот на старото слоговно **ǰ* (ОЛА 17, 29, 31, 32, 35); вредноста е [*o*:], [*o*:] или [*y*:]; б) кога со него по деназализацијата се совпаднало старото секундарно продолжено **o* (ОЛА 2, 3, 5, 6, 9, 11–14, 16, 20, 21, 22); вредноста е [*o*:] (2), [*y*: / *y*] (3, 5, 16), [*yo*: / *yo*] (6, 12, 14, 22), затворено [*o*:] (9, 11, 20), [*y*:*̃*] (13), [*y*:] (16), [*o̥*̃] (21); во 7, 10 и 27 со **q*: / *q* се

совпаднале и продолженото *o и *j (вредноста е затворено [o:] во 7 и 10, и [yɔ:] за долгите, затворено [ɔ] за кратките во 27), а во 8 само *o и вокалниот дел од бифонемскиот рефлекс на *j;

– во еден словенечки говор (ОЛА 18) *q: / q се изедначиле со *u:, а вредноста е [o:ɥ];

– во еден словенечки говор (ОЛА 15) *q: / q се изедначиле со *u:, *o и *j.³

НА ЈУГОИСТОЧНИОТ АРЕАЛ:

– во дел од периферните западни македонски говори и на компактен ареал во јужномакедонските говори *q: / q го пазат нивниот фонолошки идентитет, при што во повеќето од тие говори со нив се совпаднала вокалската компонента од рефлексот на старите слоговни сонанти; фонолошката вредност најчесто е [ǎ], но во ОЛА 96 таа е – зависно од позицијата – по лабијали [q], а инаку [a], додека во ОЛА 108 доследно е [a];

– во главнината на бугарските говори со исклучок на дел од западната периферија, а исто така и во крајните југоисточни македонски говори, постои фонема која е резултат на совпаѓање на *q: / q со големиот ер, при што најчестата фонетската вредност, шва, е поблиска до онаа што ја прифаќаме како појдовна токму за ерот, па следствено *q: / q ги толкуваме како активна страна во тоа совпаѓање; во голем дел од споменатите говори истата фонема се појавува и како вокална компонента во рефлексите на старите слоговни сонанти, а делумно и како рефлекс на малиот ер; во македонскиот говор ОЛА 112 истата фонема го континуира и *y: / y, најпосле на еден мал компактен ареал на јужната периферија како и во бугарскиот говор ОЛА 143 таа е и рефлексот на *e: / e (сп. подетално погоре, во фрагментот на оваа глава посветен на *e: / e), а во бугарските говори ОЛА 138 и делумно во ОЛА 143 таа го континуира и јат; како што рековме, доминира фонетска вредност [ǎ], но во ОЛА 133 и 139 вредноста е [a], а во ОЛА 138 и 143 – [a], при што во последниов говор имаме и нефонолошки квантитет ([a:]). Претставената слика треба да

³ Сите тие податоци ги црпиме од трудот "Fonološki opisi..." 1981; меѓутоа, во текот на анализата повеќе пати забележавме дека авторите, посебно словенечките автори, различно се служат со симболите на реконструирани единици; разликите се однесуваат на релативната хронологија на појдовната реконструирана состојба и на често затемнетата граница меѓу фонолошкиот и фонетски квантитет (сп. во врска со тоа Benedik 1995).

се дополни со информација дека во голем број македонски пунктови рефлексот на *q: / q зависи од морфолошката позиција, имено – во суфиксите и во наставките е поинаков отколку во коренот; горепретставената слика се однесува на коренските рефлекси.

Најпосле треба и да спомнеме дека во истите говори кои ги чуваат декомпонирани рефлекси на *e: / e (сп. погоре) имаме и декомпонирани рефлекси на *q: / q, сп. на пр. ОЛА 106 – *замби*, *џамба*, ОЛА 107 – *'гџамба*, *'дџамба*, ОЛА 108 – *кан'дела*, *же'ланди*, ОЛА 109 – *'трамба*, *зџамбица*, ОЛА 110 – *крајнк*, *же'ландрек*, ОЛА 111 – *'трамба*, *'мандџр*, ОЛА 112 – *џамп*, *скамп*.

На централната јужнословенска територија која ги опфаќа речиси сите хрватски дијалекти, сите српски дијалекти и некои погранични македонски и бугарски говори *q: / q се деназализирале и се совпаднале со *u: / u, а на главнината од таа територија и со *j.

Сумирајќи: се чини дека деназализацијата се ширела од централната јужнословенска територија и била, како обично, поврзана со подигнувањето на рефлексот. На двете периферии деназализацијата се ширела постепено – и на двете уште бележиме остатоци од назалната артикулација коишто, пак како обично, најдолго се чуваат во позиција пред оклузивни и пред африкати а во облик на секвенцијата VC. Додека на северозападната периферија деназализираниот рефлекс не ја губи својата /+ задна/, /+ лабијализирана/ артикулација и варира од [●] до [q], на југоисточната периферија тој се централизира и варира од [ǎ] до [a]. Додека обнижувањето на артикулацијата може да биде поврзано со релативно долгото пазење на синхроната назална артикулација, централизацијата на рефлексот можеби се должи на интерференција со соседните балкански системи коишто 1) имаат во своите инвентари шва и 2) имаат и тавтосилабични секвенци VC со централизирана вокалска компонента најчесто од средна висина. Доминантниот бугарски тип на деназализација е постар од македонскиот што овозможило идентификација со големиот ер.

НА ЗАПАДНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На западословенската територија соочени сме со два темелно различни ареала. На чешко-словачко-лужички ареал *q: / q ја загубиле назалната артикулација и се совпаднале со *u: / u, со што тој ареал се надоврзува на хрватско-српскиот. На лехитскиот ареал во принцип назалноста се пази до денешниот ден. Треба овде да издво-

име два дијалектни комплекси. Изумрениот полапско-поморски и постојниот (кашупско-копнено) полски. Разликата меѓу нив се состои во фактот дека во полските дијалекти назалните вокали во средниот век се совпаднале и подоцна се раздвоиле според квантитетот, додека на западниот дел од лехитската територија совпаѓањето на назалните вокали е само делумно и зависно од позицијата. Имено, додека **ɛ*: / *ɛ* во позиција пред непалатализирани дентали поминало во **ɔ*: / *ɔ* (сп. погоре), **ɔ*: / *ɔ* во позиција по палатали преминало во **ɛ*: / *ɛ*. Во спомениците **ɔ*: / *ɔ* е речиси редовно запишувано со „ун“, „ум“, што Лер-Сплавински го толкува како назално затворено [ɔ], додека Трубецкој постулира декомпозиција пред оклузивни (сп. погоре во фрагментот посветен на полапското **ɛ*: / *ɛ*). За жива назалност и задна артикулација во изумрените поморски дијалекти сведочат топонимските записи коишто монографистите (Jeżowa 1961, Rzetelska-Feleszko 1973, 1977, 1985, Popowska-Taborska 1961) ги читаат како назални [ɔ], [ɔ], поретко [u]. На денешната кашупска територија состојбите се како во другите полски дијалекти, т.е. рефлексите се делат според првобитниот квантитет. Во врска со тоа рефлексите на старите **ɔ*: / *ɔ* се исти како гореописаните рефлекси на старите **ɛ*: / *ɛ*, а разликата се состои само во фактот дека рефлексите на **ɔ*: / *ɔ* не ги палатализираат претходните консонанти.

НА ИСТОЧНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На целата источнословенска територија **ɔ*:/ɔ се деназализирале и совпаднале со **u*: / *u*.

*

Денешниот фонолошки статус на рефлексите на прасловенските назални вокали, како што е регистриран во картотеките на ОЛА и во другите овде искористени извори, дозволува увид во процесите што ја создале денешната слика. Се наложуваат следниве заклучоци:

– механизмите и етапите на губењето на типот *V* на целата територија се исти; се работи, всушност, за два механизми: 1) губењето на назалната артикулација независно од позицијата, или 2) декомпозицијата на типот *V* во *VC* пред оклузивни (вклучно со африкати) и sukcesивно губење на назалната артикулација во други позиции; судејќи по резултатите како и по географијата, првиот процес е хронолошки постар и зафаќа многу поголем ареал;

– назалната артикулација подолго се пази на перифериите, лехитската, (северно)словенечката и (јужно)македонската; додека лехитскиот ареал на запазената назалност има од почетокот на самостојниот развиток јасно зацртани граници а процесот на губењето на типот *V* на тој ареал е сè уште во тек, на јужната периферија процесот е завршен, и само статусот и фонетската вредност на денешните рефлексии водат кон заклучок дека назалноста се пазела релативно долго на речиси цела словенечка територија и на речиси цела македонско-бугарска територија; разликата меѓу денешните македонски и бугарски состојби пак најлесно се објаснува со помош на релативната хронологија, т.е. пораното губење на назалноста во бугарските дијалекти; ономастичкиот материјал сведочи дека и лехитскиот и словенечкиот и македонскиот ареал порано биле значително поголеми и навлегувале длабоко во денеска германизираните, албанизираните и грцизираните територии;

– најчесто назалноста се пази во симетричен микросистем од предниот и задниот вокал така во типот *V* како и во типот *VC*; меѓутоа, старите процеси на деназализација не се одвивале паралелно. Додека старите **q:* / *q* губејќи ја назалноста во поголем дел од говорите го загубиле и својот фонолошки идентитет и се совпаднале со **u:* / *u*, старите **e:* / *e* како резултат на деназализација стапувале во географски диференцирана и компликувана игра на опозиции по висина со другите предни вокали односно по обележјето *+/–* предност/ со другите не-предни вокали. Оваа асиметрија во развитокот на старите назални вокали се должи на фактот дека на потсистемот на *+/–* предните/ им припаѓале и старото *јат'* и вокалите настанати од вокализацијата на малиот *и/или* на двата ера. Релативната хронологија на деназализацијата на **e:* / *e* од една страна и на (не)совпаѓањето на *јат'* со **e:* / *e* и на стаусот на еровиот континуант (континуанти) од другата одлучувале за начинот како континуантите на **e:* / *e* се вклопувале во вокалниот систем. Л. Мошињски (Moszyński 1967) на уверлив начин покажува дека во хипотетичниот појдовен четвороаголен систем како преден опонент на */a:* / *a* / можеле да се појават или *јат'* или деназализираните рефлексии на **e:* / *e* или (на словенскиот југозапад) континуант на изедначените ерови; ако во таа позиција навлегле **e:* / *e*, со самото тоа го пазеле својот идентитет во некои системи и до денешниот ден (што ни го потврдува централнословачката ситуација) или го губеле подоцна во полза на [*'a*] (што ни го потврдува чешката, горнолужичката и источнословенската ситуација).

3. ЕРОВИ

Под терминот „ерови“, согласно со славистичката традиција, ги подразбираме првобитните прасловенски кратки *i и *u. Како што веќе спомнавме горе, зборувајќи за јат¹, квантитетските разлики во прасловенскиот систем биле придружувани со ситни и првобитно ирелевантни разлики во вокалската боја; имено, кратките биле нешто пониски, нешто поцентрални, нешто помалу напрегнати во споредба со долгите. Со време дошло до измена во хиерархијата на одделните артикулациони обележја и разликите во боја станале дистинктивни, а разликите во времетраењето – пропратни. Меѓутоа, процесот на скратување на старите долги, којшто ги создал опозициите *o : *a и *e : *ě, ги оставил на страна еровите чија обнижена артикулација премногу ги оддалечила од високите долги *u: и *i: (сп. Moszyński 1984: 188). Нареден чекор на патот на нивната маргинализација било зародувањето на контракциските должини, т.е. продолжувањето во соодветните позиции на старите кратки, но не и на еровите.¹ Следствено, единствено еровите во новооформениот систем останале без долги парници. Нивниот посебен статус наоѓа одраз, меѓу другото, во познатото ритмичко правило согласно со кое еровите, зависно од позицијата, биле јаки или слаби, т.е. се доближувале по времетраење до другите кратки вокали (во таканаречената јака позиција) или пак се скратувале сè до точката на нулевата редукција (во таканаречената слаба позиција). На поголемиот, централен дел од словенскиот ареал слабата позиција значи позиција пред слогот со другиот („не-јеров“) вокализам, додека јаката позиција се определува во однос на слабата и значи позиција пред слогот со ер во слаба позиција. Постои хипотеза дека северозападната и јужната периферија на словенската територија биле изземени од тоа правило, односно – дека на тие перифе-

¹ Контракцијата на секвенците од типот *-ъjъ, *-ьjъ дала долги *у:, *i:, кои биле во корелација со новите скратени *у, *i, а не со еровите.

рии јаката позиција треба да се сфаќа пошироко, т.е. да ги опфати и коренските акцентирани слогови. На овој проблем, кој бара попрецизна елаборација, ќе се навратиме подоцна.

Во овој текст нема натаму да се занимаваме со еровите во слаба позиција, односно со последиците на нивното губење за вокалниот и за консонантскиот систем на соодветните дијалекти.

Во стручната литература предмет на дискусија е до кога можеме да зборуваме за кратките **i* и **u*, а кога веќе имаме работа со ерови. Секако, соодветната преобразба на вокалниот систем е долготраен процес чии резултати не се појавуваат во исто време на целиот ареал. Скратувањата на старите долги самогласки како и појавувањето на нови должини од контракција било директно во функција на фонолошки-и/или-морфолошки мотивираните прозодиски дистинкции, а тие пак варираше од еден до друг дијалектен потсистем. Се работи за еден од последните процеси кои го опфатиле целиот словенски ареал а кои се ширеле веќе во доба на значителна дијалектна диференцијација на тој ареал.

Материјалот ексцерпиран за ОЛА ги потврдува и ги доуточнува нашите знаења за факторите кои во рамките на одделните словенски дијасистеми влијаеле врз развитокот на еровите. Меѓу нив на прв план, како присутна низ целиот ареал треба да се наведе чувствителноста на еровите на сегменталното окружение, што не е ни чудно кај гласовите пократки од другите кратки и слабо интегрирани во мрежа опозиции по вокалска „боја“, т.е. по формата на резонаторот. Споменатата чувствителност најјасно се гледа во секвенци од ерови и сонанти и/или од ерови и глајдови. Оваа проблематика пошироко ја разгледуваме во главите посветени на назалите и на слоговните сонанти (сп. ги главите 2. и 4. од овој текст). По исклучувањето на таму разгледаните секвенци во споменатата група остануваат составите од типот **r* / **l* + **ɔ* / **ɔ* како и **j* / **w* + **ɔ* / **ɔ* и **ɔ* / **ɔ* + **j* / **w*. На тие состави ќе им биде посветен посебен том на ОЛА (4б во фонетската серија), додека „сегментално немаркираниот“ развиток на еровите ќе биде претставен во томот 4а од таа серија.

На западниот дел од словенскиот ареал (т.е. во хрватските, српските, словенечките, чешките, полските, западно- и источнословачките и лужичките дијалекти) јаките **ɔ* и **ɔ* совпаднале. Резултатот на тоа совпаѓање симболично се означува како шва, т.е. централен, нелабијализиран, ненапрегнат вокал од неопределена висина, но понизок од високите и повисок од ниските што влегуваат во соодвет-

ниот систем. Периферните западнословенски територии на кои не дошло до потполно совпаѓање се полапската и централнословачката. (За различните од денешната гледна точка континуанти на **ɔ̆* и **ɔ̇* на горнолужичката територија ќе стане збор подолу.) Следствено, за томот 4a направени се три сводни карти на кои е претставена фонолошката еволуција (т.е., пред сè, патиштата на фонолошките совпаѓања со други фонеме) соодветно на **ɔ̆*, на **ɔ̇* и на секундарно долготото шва настанато како резултат на совпаѓањето на **ɔ̆* и **ɔ̇*.

Кандидатите за едначење со **ɔ̆* се пред сè **ɔ̆* и **e*, додека прв кандидат за натамошните едначења со шва е **a* или пак **e*. Ситуацијата се компликува со фактот дека и јаt' и **e* во бројни системи се совпаднале со **ɛ*, наполно или делумно, што сè мора да се земе предвид за да се определи денешниот статус на рефлексите на **ɔ̆*, а често и на **ɔ̇*. Прв кандидат за едначење со **ɔ̆* (ако тој не се изедначил порано со **ɔ̆*) е **o*, поретко **e*.

Посебен проблем претставува квантитетот. Иако еровите порано биле пократки од кратките вокали, подоцна дел од нив (оние што не биле подложени на натамошна редукција сè до потполно губење) се изедначиле по времетраењето со останатите кратки вокали и заедно со нив во определени позиции (пред сè под акцент) се продолжувале и стекнувале статус на долги вокали. Затоа судбината на непродолженото шва, којашто на дел од словенечката и од кајкавската територија се разликува од судбината на продолженото (долгото) шва, ја претставивме на одделна, трета карта.

Сликата на фонолошката еволуција на јаките ерови во некои системи е затемнета со фактот на раното преминување на **ɔ̆* во **ɔ̇*, односно (поретко) на **ɔ̆* во **ɔ̇* во одредени позиции, најчесто под влијанието на десното сегментално окружение (т.е. на наредниот консонант и/или на вокализмот на наредниот слог). Овие процеси ретко биле доследно спроведувани а нивната реконструкција е отежната како на филолошки така и на чисто дијалектолошки план. Зборувајќи за филолошкиот фактор мислиме на фактот дека во старите споменици често среќаваме и чисто графичко мешање на еровите букви. Од друга страна, различните рефлекси за старите **ɔ̆* или **ɔ̇* што ги наоѓаме во современите дијалекти можат да бидат одраз како на нивното старо „мешање“ така и на подоцнежните процеси што ги опфатиле вокалите со кои тие се изедначиле. Поподробно сите тие проблеми ќе ги претставиме зборувајќи за состојбите во одделните дијалекти одразени во материјалот на ОЈА.

Со оглед на фактот дека на поголемиот дел од јужнословенскиот и од западнословенскиот ареал еровите по боја совпаднале еден со друг создавајќи една нова фонема чија судбина е предмет на нашата анализа, во натамошниот текст ќе се занимаваме паралелно со статусот на старите **ъ* и **ѣ*. Како графичка проекција на опишуваниите состојби направени се две основни карти соодветно за големиот и малиот ер во јака позиција. На северозападната периферија на јужнословенскиот ареал, каде што шва настанато од совпаѓањето на еровите било секундарно продолжено, претставена е судбината на тоа долго шва како компонента на полн (не редуциран) вокален систем. На една дополнителна мала карта-исечок претставена е специфичната во некои говори судбина на непродолженото шва.

Поради нивната слаба интегрираност во прасловенскиот вокален систем (нетипична средно-висока артикулација поместена кон централниот – не-преден и не-заден – дел од артикулационската зона) еровите се посебно чувствителни на сегменталното окружение. Речиси на целата територија тие покажуваат посебни, позициски обусловени рефлексии во соседство на сонорантите и на глајдовите. Интерпретација бара и вокализацијата на коренските ерови во слаба позиција како на словенскиот југ така и на северозападната полапска периферија и статусот на таканаречениот втор ер, т.е. вметнатиот вокал во некои консонантски групи од еуфонични причини. На оваа проблематика ќе се вратиме откако ќе ги разгледаме основните ерови рефлексии на трите ареали: јужно-, западно- и источнословенскиот.

НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Како што веќе спомнавме, на поголемиот западен дел од јужнословенската територија двата ера во јака позиција рано се совпаднале создавајќи нова фонема, шва, централно поставена на хоризонталната оска во вокалскиот триаголник (т.е. /- предна/ и /- задна/), нелабијализирана, а во однос на висината на артикулацијата пак негативно определена, т.е. /- висока/ и /- ниска/. Во низа говори долж јужната и источната граница на опишуваниот ареал (јужноцрногорските, источносрпските, северномакедонските) шва настанато од еровите до ден-денешен има статус на автономна фонема. На останатата територија неговата артикулација се преместувала кон напред и кон подолу; во резултат на тоа преместување во неколку севернословенечки говори тоа се совпаднало со **е*, а на останатата територија со **а*.

Сукцесивното поместување на шва нашло одраз во фактот дека во еден дел од словенечките говори тоа прво се изедначило со **ε* па со **a*, додека во дел од кајкавските говори (ОЛА 28, 29) поголем дел од материјалот на шва се изедначил со **ε* и со **ě*, а подоцна ев. и со **e* (ОЛА 30), додека едначењето со **a* засегнало само мал број морфема.

Споменатата дополнителна карта (која ја прикажува судбината на непродолженото шва на северозападната периферија од јужнословенскиот ареал) се карактеризира со големо шаренило на рефлексии. Внимание заслужува фактот дека во некои говори шва ја пази својата фонолошка индивидуалност; во материјалот на ОЛА имаме тука (ОЛА 6 и 12) шва запазено и изедначено со пропратниот вокализам до старите слоговни сонанти (вредноста е неизменета во ОЛА 12, односно [o] во ОЛА 6), натаму (ОЛА 13 и 15) со шва се изедначил само вокалот во состав на рефлексот на старото слоговно **γ* (вредноста е неизменета во ОЛА 15, односно затворено [o] во ОЛА 13), најпосле во ОЛА 148 шва е неизменето а со него делумно се изедначил рефлексот на **q*. Во останатите говори непродолженото шва еволуирало или кон напред и кон долу (така почесто во источниот дел од ареалот, на пр. ОЛА 11, 18–21), или се преместувало кон горе и кон назад и се совпаѓало со дел од материјалот на **u* (така на пр. ОЛА 8, 10).

Во источниот дел од јужнословенската територија доминираат говори во кои рефлексите на старите **ϕ* и **ϕ̆* се различни.

Малиот ер на македонската и на поголем дел од бугарската територија се совпаднал со **e*: / *e*, што значи најчесто и со **ε*: / *ε* и, барем делумно, со јат. Само во дел од југоисточните македонски и југозападните бугарски говори (ОЛА 851, 134, 139, делумно 133) како и во еден источен бугарски говор (ОЛА 143) еровите се изедначиле еден со друг како и со рефлексите на старите назали и со пропратен вокализам во состав на рефлексите на старите слоговни сонанти. Така настанатата фонема покажува фонетска вредност што му ја припишуваме на стариот голем ер, т.е. едно средно-високо централно-задно шва (сп. подолу). Треба да се подвлече дека на ареалот каде што еровите се изедначиле (ОЛА 134, 134а, 139, 851) фонолошката индивидуалност на малиот ер не се загубила без трага туку е прекодирана во обележјето /+ палатализираност/ на претходниот консонант.

Големиот ер на македонската територија се совпаднал со **o*: / *o*, со исклучок на гореспоменатите северни говори долж српската граница (каде што рефлексот на изедначените ерови е шва) и на дел

од југоисточната периферија на македонскиот ареал која се надоврзува на бугарската територија.

На речиси целата бугарска територија како и во дел од споненатите периферни македонски југоисточни говори големиот ер си ја чува фонолошката самостојност, односно постои фонема која претставува негов директен континуант иако на голем дел од територијата со неа се совпаднале други елементи од прасловенскиот вокалски систем, најчесто *q: / q и вокалот во составот на рефлексот на старите слоговни сонанти, поретко *e: / e или *ъ. Во детали таа слика ја одразува картата. Како фонетска вредност на таа фонема доминира едно средно-високо, централно-задно шва, но се појавува и [a] (ОЛА 133, 139) и [a] (ОЛА 138, 143).

Во некои говори на македонската и на бугарската територија еровите рефлекси се зависни од морфолошката позиција. Имено, коренските рефлекси се разликуваат од оние во афиксите. Така на пр.:

– во ОЛА 128 и 133 малиот ер во коренот се изедначил со големиот, а во суфиксите покажува рефлекс [e],

– во ОЛА 93 двата ера во коренот се рефлектираат како шва, додека во суфиксите често се појавува /a/, а во членската морфема имаме /o/, слична е, се чини, ситуацијата во ОЛА 119;

– /o/ во членската морфема има и во ОЛА 98,

– а во ОЛА 112, 113 и 126 во коренските морфеме имаме шва, а во афиксите /o/.

Општо земено, се чини дека коренските рефлекси се резултат на спонтан фонолошки развој, додека афиксите можат и да се преземаат како такви, по морфолошки пат, од соседните говори. Имено, говорите со двојна или тројна рефлексација обично се наоѓаат во преодните, погранични зони меѓу два ареала со различен развој.

Сумирајќи треба уште еднаш – како во случајот со јат и со назалите – да се подвлечат паралелите меѓу северозападното и југоисточното крило на јужнословенскиот ареал. Овој пат тие не се однесуваат на правецот на едначењата, кој е различен, туку на запазената централизирана артикулација, инаку нетипична за словенските вокални системи. Имено, се работи за територии кои биле во директен контакт со несловенските јазици (германскиот на северозапад, балкано-романските, албанскиот и турскиот на југоисток) кои познаваат таков тип

на артикулација.² Меѓујазичните контакти можеле да повлијаат врз одржувањето на шва како рефлекс на двата или само на големиот ер.

Различниот правец на развиток на двата ера на македонско-бугарската територија асоцира на источнословенските состојби (сп. подолу). Македонската вокализација на јаките ерови е стара појава, ја среќаваме спорадично веќе во канонските споменици на старословенскиот јазик (Mośzyński 1984: 295), додека на словенскиот исток вокализацијата е спроведена релативно доцна (Stieber 1979: 49–50). Штибер (ibid.) експлицитно нагласува непостоење на врската меѓу источнословенскиот и македонско-бугарскиот развиток на еровите; сепак, се чини дека не можеме да исклучиме стара заедничка (источнословенска во поширока смисла) тенденција кон оддалечување, или – во по-блага формулација – отсуство на тенденцијата кон доближување на старите кратки *i и *u. За ефектите на дејствувањето на иста таква тенденција на словенскиот северозапад сп. подолу.

Најпосле, разликата меѓу македонскиот и бугарскиот развиток на големиот ер – освен со периферната положба на бугарскиот дијалектен комплекс – би можеле и да ја објаснуваме со постарите и подлабоки контакти со турскиот јазичен свет.

НА ЗАПАДНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На западнословенската територија се изделува големиот централен ареал на којшто двата ера се изедначени по боја со *e и три периферни помали ареали со специфичен развиток.

Централниот ареал го претставуваат полските (вклучно со кашупските), долнолужичките и чешките дијалекти. Вокализираните ерови на целата таа територија се изедначени со *e, при што во чешките дијалекти старата разлика меѓу двата ера потполно се загубила, додека во останатите дијалекти таа оставила трага во палаталниот и/или палатализираниот карактер на претходниот консонант. Забележливи на картата разлики меѓу одделните дијалектни комплекси се

² Се наложува упадлива аналогија со никнувањето и релативната стабилност на кашупското шва. Тоа е никнато некаде во XV век како резултат на совпаѓање на кратките /y/ и /u/, кои ја обнижиле артикулацијата и ја поместиле кон центарот на усната празнина. Се чини дека фонологизацијата на новата фонема, шва, во кашупските дијалекти (за разлика од копнено-полските) не е независна од контактите со германскиот јазик.

однесуваат на другите едначења што ги доживеала во соодветните дијалекти фонемата /e/, а не директно на судбината на еровите.

Од трите периферно сместени ареали со специфичен развој на еровите два се наоѓаат до (првобитната или актуелната) западна граница на словенската јазична територија. Се работи за состојбите во изумрениот полапски и во горнолужичкиот дијалектен комплекс.

Претставувајќи ги полапските состојби се држиме до реконструкцијата што ја понуди во својата Граматика Т. Лер-Сплавински (Lehr-Splawinski 1929: 26–7, 57–9). И двата ера според него ја пазат својата фонолошка индивидуалност, при што *ѣ пред непалатален консонант преминал во *ѡ, но консонантот пред него ја пази палаталноста. Со рефлексите на еровите се совпаднале некои вторични позициони варијанти на други прасловенски вокали, имено – во случајот на *ѣ – а) старите *i, *y во секвенците *ir, *yr – б) старото *e во почетната секвенца *je-, и в) вокалот што му претходи на /p/ во рефлексот на стариот палатален слоговен сонант; во случајот на *ѣ тоа се а) старото *o во почетната секвенца *wo-, б) старото *a во групата *talt* и во почетната секвенца *ra-, в) старите *i, *y во секвенците *il, *yl, г) старото *e во групата *telt*. Како што се гледа, се работи без исклучок за варијанти во соседство на сонанти и на глајдови – позициите кои и за самите ерови биле најчувствителни. Што се однесува до фонетската вредност, таа еволуирала во рамките на полапските дијалектни системи, но како појдовни – врз основа на материјалот што го приведува Лер-Сплавински, како и врз основа на неговата интерпретација – можеме да прифатиме ниски или средно ниски вокали, соодветно нешто како [a] за *ѣ и нешто како [ɔ] за *ѡ. Покрај тоа *ѣ во позиција по велари а пред палатали има позициона варијанта која Лер-Сплавински ја реконструира како затворено [e], а која е идентична со една од варијантите на *ѣ во почетната секвенца *jъ.

Во горнолужичките дијалекти *ѣ се изедначил со *e, а *ѡ со *o.

Третиот ареал кој се издвојува со посебен развој на еровите се словачките дијалекти. Имено, на целата словачка територија покрај основниот рефлекс за двата ера изедначен со старото *e (при што /e/ добиено од *ѣ го палатализира претходниот консонант) наоѓаме и рефлекси изедначени со старите *o и *a; тие се пофреквентни во случај на *ѣ отколку во случај на *ѡ и пофреквентни во централните отколку во западните и источните говори, најпосле има и една видлива корелација меѓу рефлексите /o/ и /a/ и позицијата по лабијали. Се чини

дека словачката територија во однос на развитокот на еровите претставува преодна зона меѓу западнословенскиот и јужнословенскиот, односно западнословенскиот и источнословенскиот развоен пат.

НА ИСТОЧНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

Источнословенската територија претставува апсолутно монолитна слика: малиот ер се изедначил со **e* (што значи – на дел од територијата – исто така со јат или со дел од материјалот на јат) додека големиот ер се изедначил со **o*.

* * *

Погоре спомнавме дека еровите поради своите обележја („бојата“, времетраењето) биле слабо интегрирани во вокалниот систем и поради тоа многу чувствителни на сегменталното и суперсегментално окружение. Конкретно: тие реагирале на соседството на сонорантите и на глајдовите, а во некои системи и на местото на зборовниот акцент.

Во секвенците **r*, *l* + *b*, *ъ* како и во секвенците **j* + *b*, *b* + *j*, *w* + *ъ* еровите во бројни дијалекти покажуваат нетипични рефлексии. Како што се гледа од горниот преглед, се работи за состави во кои границите меѓу вокалската и консонантската артикулација најчесто се лабилни и двете артикулации или се преклопуваат или менуваат редослед. Двофонемните секвенци **rb*, **rb̄*, **lb*, **lb̄* на целиот словенски југ вклучно со чешките и словачките дијалекти, т.е. на целиот ареал јужно од Карпатите се совпаднале со соодветните дифтоншки секвенци **br*, **br̄*, **bl*, **bl̄* кои на целата таа територија се развиле во таканаречените слоговни сонанти кои се тема на наредната глава. На словенскиот север еровите во разгледуваните секвенци имаат „регуларни“ рефлексии според основните погорепретставени формули.

Во соседство на [j] еровите – независно од слабата или јака позиција – алтернирале соодветно со [u], [y]. Следствено, првобитната варијација на слабите и јаки ерови, т.е. подоцнежната варијација на фонолошка нула со вокализираниот ер, бива заменета со варијацијата на нула со /u/. Се работи за еден ограничен број коренски морфеми како и за некои морфологизирани секвенци, како на пр. *-ъ-jъ, *-b-jъ во таканаречените долги придавски форми каде што на руската територија под акцент се појавува „регуларен“ јеров рефлекс.

Почетната секвенца *иѣ- во главнината говори на средно-јужно-словенската територија преминала во /y/, а во дел од западните хрватски говори во /ɛy/.

Посебен проблем претставуваат вокалите кои се појавуваат во некои системи на место на слабите ерови. Се работи за полапските дијалекти од едната и за словенскиот југ од другата страна, при што ситуацијата на двата ареала се разликува во многу детали.

Во полапските дијалекти, според богато документираната формула на Лер-Сплавински, слабите ерови се вокализираше во почетниот слог под акцентот и/или непосредно пред акцентот (1929: 52–53). Според Курилович (1955), којшто полапскиот акцент го реконструира како иницијален, се работи редовно и исклучиво за почетниот акцентиран слог. Поновите анализи на истиот материјал покажуваат влијание на морфолошкиот фактор (Polański 1998), или отвораат прашање дали навистина се работи за вокализација на слабите ерови или, можеби, за вторичниот вокализам чие појавување е поттикнато од правилата што ја определуваат слоговната структура (попрецизно: структурата на слогот со една кулминација, сп. Sawicka 1987, 1998). Оваа сугестија ја поддржува фактот дека во полапските дијалекти се регистрирани бројни примери на секундарно вметнати вокали (најчесто во соседство со сонорантите) кои ги разбиваат консонантските групи тешки за изговор. По боја тие се идентични со рефлексот на вокализираниот мал ер (Lehr-Splawiński 1929: 56–57). Тука спаѓаат на пр. (според реконструкцијата на Лер-Сплавински) формите како *vɔd'el*, (< *(v)ɔglɛ), *viid'en* (< *ognь), *s'idam* (< *sedmь), *v'ot r* (< *větrь), *krod'ql* (*kradlь) и др. (*ibid.*). Оваа појава сведочи дека сме соочени со систем кој (можеби не без влијанието на полапско-германскиот билингвизам) тешко поднесува тавтосилабични консонантски групи со сонантот во втора позиција на крајот на збороформата.

На словенскиот југ ситуацијата е појасна. Судејќи по рефлексите кои одговараат на оние добиени од **ѣ** настанато од големиот и/или од двата ера соочени сме со секундарно вметнување на вокален елемент во коренските почетни морфеми; на таков заклучок наведуваат состојбите во македонските и бугарските дијалекти каде што споменатиот секундарен вокал се појавува и во позицијата на стариот мал ер кој во јака позиција давал други рефлекси (сп. Конески 1986: 38, Duma 1979). Инаку, во финалните консонантски групи со учество на сонантот (како оние илустрирани погоре со полапскиот матери-

јал) на словенскиот југ, вклучно со централните словачки и дел од украинските говори се појавуваат секундарни вокали по боја адаптирани кон сегменталното соседство.

Претставената слика наложува заклучок дека се работи за една појава која ја засегнува структурата на слогот (Sawicka 1987) а не само и не пред сè развитокот на прасловенските ерови. Се работи за интерференција на несловенските јазици, балкански *sensu stricto* како и романски и/или унгарски на југ и германски на северозапад. Би можеле да ризикуваме претпоставка дека разликата меѓу полапската и јужнословенската ситуација се сведува на релативната хронологија на контакти со соодветните несловенски системи. Додека полапските дијалекти биле во контакт со германскиот веќе во доба на вокализација на еровите, јужнословенските биле зафатени со „балканизацијата“ откога вокализацијата на еровите (или барем основниот бран на тој веројатно долготраен процес) била веќе извршена.

Во прашалникот на ОЛА присуството, дистрибуцијата, ниту бојата на секундарниот вокализам а) во позиции на испаднати слаби ерови, и/или во соседство на сонантите б) во слоговите со испаднати слаби ерови, или в) во заемките не се третира како посебен проблем; следствено, не сме во состојба по таа тема да кажеме нешто ново; Впрочем, таа и не спаѓа директно во нашата проблематика.

Сумирајќи ги резултатите од вокализацијата на еровите треба да се каже дека:

– уште еднаш (како и во случај на претходно разгледаните вокали) на двете периферии наоѓаме очекувани архаизми: само во полапските и во дел од бугарските говори еровите ја пазат фонолошката самостојност. Во полапскиот случај ова можеби се должи на фактот дека дијалектите се изумрени пред да успеат да спроведат идентификација на /*ɔ*/ или на /*ä*/ со други вокалски фонеме, меѓутоа - како што знаеме – на останатата територија совпаѓањата кои ги бришеле еровите како самостојни единици од соодветните фонолошки системи се спроведени прилично рано, така што доминантен се чини сепак факторот периферија и ев. влијание на германскиот систем. Во бугарскиот случај денеска станува збор само за една „ерова“ фонема, што нè води кон следната констатација:

– се гледа извесна асиметрија во развитокот на еровите; имено, насекаде каде што нивните патишта се разотишле малиот ер се изедначил со *е, додека големиот во бугарскиот случај во повеќе говори ја запазил автономијата; можеби ова се должи на фактот дека малиот ер од *е се разликувал само со централизираната и малку подигната артикулација, додека *mutatis mutandis* големиот ер од *о го делело и обележјето /– лабијализираност/;

– таму каде што еровите се изедначиле во шва конечен резултат е /a/ (на југ) или /e/ (на запад). Причината за оваа разлика треба можеби, да повториме уште еднаш, да се бара во судбината на јат´ и на *џ на соодветните ареали; еднаш веќе (сп. погоре фуснотата 2) се повикавме на аналогична со кашупското шва – тоа денеска на кашупско-полската дијалектна граница, а спорадично – надвор од акцентот – и во другите кашупски говори се повлекува токму во корист на /e/, додека на пр. на македонската територија таканаречениот „темен вокал“ (= шва) од различно потекло – ако се повлекува – го прави тоа во корист на /a/;

– најпосле, да подвлечеме дека маркираната, позициски врзана вокализација е речиси редовно поврзана со соседството на сонантите (и/или – поретко – глајдовите) и како таква излегува надвор од релациите во вокалските системи *sensu stricto*.

4. СЛОГОТВОРНИ СОНАНТИ

Во предметната литература на различен начин се толкува проблемот дали прасловенскиот ги наследил како такви индоевропските слоготворни не-назални сонанти. Се работи за четири единици: *ʃ, *ʃ', *ʃ, *ʃ'. Од разбирливи причини не знаеме многу за нивниот изговор, т.е. за начинот и степенот на синхронизација на консонантскиот и вокалскиот тип артикулации. Тие се издвојуваат и карактеризираат според двојниот критериум: основна консонантска артикулација, т.е. ЛАТЕРАЛ vs ВИБРАНТ, и основна вокалска артикулација, т.е. НЕ-ПРЕДЕН vs ПРЕДЕН карактер. Во повеќето споредбени граматика, вклучувајќи ги и поновите како Stieber 1979, Lamprecht 1987, се повторува констатацијата дека во балто-словенската епоха индоевропските слоготворни сонанти се распаднале на двофонемни секвенци од типот *ur, *ir, *ul, *il, кои подоцна на словенска почва поминале во *ʃr, *ʃr, *ʃl, *ʃl, за да се претворат пак во слоготворни сонанти на западно- и јужнословенската територија во епохата на распаѓање на прасловенската јазична заедница. Околу источнословенската ситуација прашалниците се множат. Повеќето компаративисти претпоставуваат дека *ʃr, *ʃr, *ʃl, *ʃl со вокализација на еровите поминале овде директно во /op/, /'ep/, и /ol/ (како резултат на асимилацијата спроведена во рамките на старата интерконсонантска група [el] – или уште [ʃl]). Од друга страна руските слависти, повикувајќи се на таканареченото второ полногласје, претпоставуваат дека источнословенската територија исто така поминала повторно низ стадиум на слоготворните сонанти.

Се поставува прашањето дали располагаме со аргументи кои би нè присиле да ја исклучиме можноста дека во прасловенскиот старите индоевропски сонанти во тавтосилабичната положба си го запазиле стариот изговор. Додека балтичките факти тука се сосема јасни, словенските побудуваат сомненија (сп. Moszyński 1984: 185/186). Шти-

бер (*op.cit.*, 33) наведува примери на романски топоними позајмувани од страна на предците на денешните Хрвати и Словенци (*Krmin* < *Cormones*, *Krkar* < *Korkura*, *Stupin* < *Stolpona*...) како доказ дека во VII век уште постоел типот **ir*, **ul*. Меѓутоа, сето она што го знаеме денеска за скала дијапазонот на варијации во фонетската реализација на фонолошките /ʃ/, /ʒ/ – а знаеме многу благодарение на состојбите во македонските и во бугарските дијалекти – го прави овој механизам на позајмување сосем прифатлив и од страна на системите со слоговни сонанти во интерконсонантска позиција. Самиот Штибер (*ibid.*) пишува дека "krótkie i nieakcentowane greckie i romańskie *o*, *u* Słowianie oddawali przez swoje *u*", а придружниот вокализам кај слоготворните сонанти обично е /+ висок/ или барем /- низок/. Впрочем, таквите [ʃ], [ʃ'], [ʒ], [ʒ'], ограничени до интерконсонантската позиција, фонолошки би биле веќе варијанти на групите **ur*, **ir*, **ul*, **il*. *Mutatis mutandis*, ситуацијата потсетува на онаа со назалите (сп. погоре во главата 2). Наредниот Штиберов аргумент се однесува на турските заемки кај источните Словени и треба да претставува доказ дека групите {*ur*, *ur*, *ul*, *ul*} на тој ареал постоеле уште во VIII век. Цитирам: "Chodzi tu między innymi o tureckie nazwy plemienne zapisane np. w *Powiesci wriemiennych let* jak● *Turci* (Турци) i *Bolgari* (Вългари), wreszcie *Torkmeni* (Туркмени). Nazwy te w dialektach tureckich brzmiały: *Turk*, *Turkmen* i *Bulgar*. Musiały one zostać przejęte przez Ruś od Turków z tautosylabicznymi grupami *ur*, *ul*, które w językach tureckich były iloczynowo obojętne, a na terenie słowiańskim musiały mieć *u* krótkie. To *u* krótkie oczywiście potem przeszło w *ɨ*. Ten jer (zawsze silny...) rozwinął się z czasem w *o*, stąd zapisy *Turci*, *Torkmeni*, *Bolgari* w rękopisach staroruskich." (*ibid.*, 34). Ова размислување може да се сфати како потврда дека на источнословенскиот ареал соодветните групи во сите позиции биле реализирани како *V + R*, *L*, меѓутоа – и да не било така – пак важи она што го рековме погоре за јужнословенските романски заемки.

Разликите во артикулацијата меѓу вибрантите од една страна и латералите од другата предизвикале суштествени разлики во судбината на секвенците **ɨr*, **ɨr* наспрема **ɨl*, **ɨl*. Вторите се покажале многу почувствителни и полабилни како во поглед на меѓусебните односи на вокалскиот и консонантскиот дел на дифтонгот така и во поглед на неговото сегментално окружение. Степенот на нивната диференцијација и релативно малиот број лексеми кои дозволуваат синтеза важечка за целиот ареал нè принуди на основната сводна карта за ОЈА да претставиме само една, максимално репрезентативна по-

зиција, онаа по денталите. Следствено, за третиот „фонетски“ том на ОЛА (Серия фонетико-грамматическая, вып. 3, Warszawa 1994) направивме четири карти од кои првата го претставува статусот на рефлексите на **br*, втората – статусот на рефлексите на **br* неидентични со рефлексите на **br*, предметот на третата е статусот на рефлексите на **bl* во позицијата по дентали, а на четвртата – статусот на рефлексите на **bl* неидентични со рефлексите на **bl*.

Во натамошниот текст на оваа глава ќе се потрудиме да ја претставиме целата разноликост на сликата, меѓутоа, сепак, базата за нашите коментари ја претставуваат истите тие четири карти. Нашето внимание е свртено главно кон разликите во линеаризацијата и во артикулацијата на вокалската компонента на дифтонзите, додека во однос на консонантската артикулација го бележиме само нејзиното присуство. Значи, симболите *R* и *L* ги употребуваме за сите можни артикулациони варијанти на вибрантите и/или на латералите освен во ретките случаи кога консонантската артикулација е единствена трага на старата фонолошка разлика меѓу опишуваните прасловенски дифтонзи, т.е. трага на палатализирачко дејствување на старите **br*, **bl*.

Ќе ја разгледаме овде редум прво судбината на слоговните вибранти, па на слоговните латерали, а на крајот од главата ќе ги претставиме сумарично паралелите и разликите во нивниот развиток во светлината на спроведениот преглед. Таму ќе има место и за некои забелешки за релативната хронологија на тој развиток во одделните словенски системи.

**br* / **br*

Како и во претходните глави нашиот опис го поделивме според трите групи на словенските јазици.

НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На јужнословенската територија старите **br* и **br* рано се совпаднале и разликата / +/- предност/ потполно се загубила. Од гледна точка на фонолошкиот статус и на артикулациона вредност на рефлексите – како и во случајот на претходно разгледуваните прасловенски фонолошки единици – се издвојуваат три ареали, два периферни: северозападниот и југоисточниот, и централната доминантна област. Додека во таа централна област (т.е. во дел од словенечките, во глав-

нината на хрватските, во сите српски, во голем дел од македонските и во периферните северозападни бугарски говори) до ден-денешен ги наоѓаме слоговните /p/ и (на нешто поограничен ареал) /p:/, на двете периферии тие се претвориле во секвенции од типот *VR* (поретко *RV*) со различен фонолошки статус. Значи, во овој случај, постарите состојби се пазат во центарот, додека перифериите иновирале.

Централниот ареал не бара посебни коментари. Тој пластично се гледа на картата. Подолу ќе се сосредоточиме врз двете периферии.

На северозападната периферија во некои говори **br* ја пази фонолошката самостојност во облик на монофонематски дифтонг чија прва компонента е шва а втора *R* (сп. ОЛА 7, 11, 14, 16, 148, 149). Во пунктовете ОЛА 1 и 4 словенечките лингвисти истата таа вредност ја оценуваат како уникатна бифонемска секвенца.

Во говорите каде што рефлексот на **br* ја загубил својата самостојност тој е денеска претставен како секвенца од типот *VR* при што вокалната компонента најчесто е изедначена со рефлексот на еровите, а спорадично со рефлексот на еровите и со **a*, или само со **a*, или најпосле, на граница со централниот ареал, со **e*. Се чини дека оваа диференцијација се должи на релативната хронологија на преминувањето на **br* во бифонемските секвенци – најстаро е едначењето на вокалната артикулација со рефлексот на еровите.

На југоисточната периферија соочени сме со друга слика, иако не без извесни паралели со словенечката ситуација.

За зачуваната фонолошка самостојност може да стане збор само во Пиринска Македонија. Во говорот претставен со ОЛА 133 добиените од **br* секвенции *VR* : *RV* слободно алтернираат при што вокалската компонента има вредност на шва и се појавува само во соседство со [p]; во другите пирински говори пак имаме слободна алтернација на *VR* : *RV*, а вокалната компонента со вредност на шва е изедначена единствено со вокалската компонента во рефлексот на стариот латерален слоговен сонант; сп. ОЛА 122, 125, 126, 132; најпосле во говорот претставен со ОЛА 123 опишаните секвенци варираат со [p].

Во останатите говори на југоисточната периферија **br* еднозначно го загубило својот идентитет, при што се издвојуваат две територии со оглед на правецот на едначењата.

На западната и јужната периферија на македонската територија вокалната артикулација во секвенците од типот *VR* / *RV*, и *VL* /

LV се изедначила со рефлексот на стариот заден назален вокал; фонетската вредност варира од шва до [a], [a], [a]; редоследот на вокалната и консонантската артикулација на запад и југозапад варира, додека на југ и југоисток редовно се појавува типот *VR*.

На целата бугарска територија и во источниот дел на Егејска Македонија дошло до совпаѓање на вокалната артикулација со рефлексот на *ъ и (со исклучок на говорот претставен со ОЛА 124) со стариот заден назален вокал, а во некои говори на источната периферија и со малиот ер и делумно со јат. На еден компактен ареал кој зафаќа дел од Егејска Македонија и родопските говори има делумно совпаѓање и со малиот ер и со *ѓ. Се работи за делумно едначење на еровите и на назалите (сп. погоре во главите 2. и 3.). Доминантна фонетска вредност на вокалската артикулација е шва, периферно се појавуваат [a], [a]. Редоследот на вокалната и консонантската артикулација во северниот дел од бугарската територија варира, додека по на југ редовно се појавува типот *VR*. Се чини дека не постојат стриктни правила на дистрибуција.

Претставената слика води кон заклучокот дека слоговните *j и *j: на јужнословенската територија го губеле својот фонетски и, следствено, фонолошки идентитет во контакт со несловенските системи, на северозапад германскиот, а на југоисток оние на несловенските балкански јазици. Од клучно значење – се чини – бил фактот дека сите тие несловенски системи ја вклучувале фонемата (звукот?) шва кој лесно се идентификувал со вокалната артикулација во склопот на дифтоншките слоговни сонанти.

НА ЗАПАДНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На западнословенската територија квантитетот бил ирелевантен за судбината на слоговните вибранти, меѓутоа до израз дошла разликата меѓу нивната /- предна/ или /+ предна/ артикулација и поврзаната со неа чувствителност на / +/- преден/ карактер на претходниот и/или наредниот консонант. Во врска со тоа, а согласно со решението што го прифативме во третиот фонетски том на ОЛА, база на нашиот опис претставува судбината на *ъr во позиција пред дентал а по непалатален и непалатализиран консонант. Другите позиции се толкуваат диференцијално на втората карта посветена на судбината на *ъr, *ъr. Значи, овој дел од нашиот текст бара паралелно „читање“ на двете карти.

Во однос на судбината на **br* во гореопишаната базична позиција на западнословенската територија се зацртуваат две изоглоси. Првата, поважната, го издвојува чешко-словачкиот ареал (со исклучок на две периферии: источнословачкиот дијалектен комплекс и на некои чешки северозападни говори до полско-чешката јазична граница), т.е. ареалот со запазената фонема /*r*/. Втората (и второстепена) изоглоса го одвојува лехитскиот ареал соодветно од лужичкиот (и северозападночешкиот) и од источнословачкиот.

Чешко-словачкиот ареал со запазено слоговно /*r*(:)/ директно се надоврзува на ист таков јужнословенски ареал. Можеме да констатираме дека во развитокот на старите **br* и **br* основна граница претставуваат Карпатите, односно – дека се работи за истата во принцип географска проекција како во случајот на метатетичните групи **ar* и **er*. Главната разлика меѓу север и југ се сведува на фактот дека на јужнословенската територија слоговниот вибрант се пази без оглед на позиција, додека на чешко-словачката во позицијата по (за време на тој процес палаталните) /*č*/, /*š*ч/, /*ж*/ **br* поминал во секвенцата /*e* + *R*/. На словачката територија овој процес не е спроведен доследно (Lamprecht 1987: 67).

На лехитската територија **br* во позицијата пред дентал се совпаднало со **br*, а резултатот од тоа совпаѓање се изедначил со рефлексите на секвенцата **a* + *R*, при што во севернокашупските говори а во некои лексикализирани случаи и на останатата територија предниот вибрант оставил трага во палаталноста или палатализираноста на претходниот консонант. Во останатите позиции **br* се изедначил со рефлексите на секвенцата **i* + *R*.

„Лехитски“ развиток покажуваат и источнословачките говори.

На лужичкиот ареал исто така дошло до совпаѓање на **br* со **br* пред дентали (Stieber 1979: 55). Подоцна долнолужичките секвенци **br* и **br* дале соодветно /*er*/ или /'er/, само во спомениците од источните денеска германизирани говори наоѓаме – како на лехитската територија – /*ar*/ како рефлекс на **br*. На горнолужичкиот ареал **br* се рефлектира како /'er/ а **br* како /*or*/.

Најпосле, во гореспоменатите чешки говори до полската јазична граница (ОЛА 181) наоѓаме тип *VR* при што фонетската вредност на вокалот варира од шва преку затворено [e] до најфреквентно [e].

НА ИСТОЧНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На источнословенската територија владее типот *VR*. На целата таа територија **br* се рефлектира како */or/* паѓање на вокалната артикулација со **o* и **b*) а во некои руски говори и во некои лексеми (сп. ја картата) и како */oro/* што се должи на совпаѓање со тавтосилабичното **or. Mutatis mutandis* и **br* е континуирано како */'er/* или како */'ere/* артикулација со она **e* кое не поминало во *['o]*, како и со **b* и – во некои говори – со *jat*.

Претставената слика наведува на заклучок дека главната развојна разлика меѓу словенскиот југ и север може да се сведе на две точки:

– југот (проширениот, т.е. вклучно со главнината од чешко-словачкиот ареал) се покажа поконзервативен чувајќи ги на еден голем централен ареал старите слоговни вибранти како такви,

– развитокот на придружната артикулација во типот *VR* на југ отишол по друг пат отколку на север благодарейќи на интерференцијата на не-словенските системи во кои постоело шва.

Разликата меѓу западниот и источниот тип на развиток на словенскиот север се должи исто на два фактори:

– лехитски превој на **br* во **br* пред дентали на запад, и

– подоцнежната вокализација на еровите на исток којашто ги зафатила и еровите во придружба на сонантите.

**bl, *bl*

Основната карта ја претставува судбината на **bl* во позиција по дентали. Таа е позицијата најдобро застапена во материјалот низ целата словенска територија така што изборот бил наложен од самиот тој материјал. На другата карта посветена на слоговните латерали диференцијално е претставена судбината на предниот и/или на долгиот слоговен латерал. Двете карти ќе ги „читаме“ овде паралелно.

Како што веќе беше речено погоре, латералите се почувствителни на сегменталното окружение отколку вибрантите. Во врска со тоа покрај запазените слоговни сонанти и секвенциите од типот *VL / LV*

меѓу рефлексите на постарите **ьl*, **ьl* наоѓаме и чисто вокални реализации, т.е. типот V; отсуството на оклузија во консонантската артикулација дозволува дифтонгот со латерална компонента да се монофонгизира во „чист“ вокал.

НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На јужнословенската територија нема траги од разлика меѓу стариот преден и непреден латерален сонант, додека разликата во судбината на стариот долг (продолжен) и недолг сонант се пази само во неколку словенечки и хрватски (кајжавски) говори. За фонетската вредност на соодветните рефлекси сп. подолу.

Нема ни позициони разлики во континуацијата на старите **ьl*,

Слоговниот сонант како таков се чува:

а) на мал компактен ареал во северозападните бугарски говори и во некои српски говори до бугарската граница како и во српските говори на романската територија (ОЛА 168 и 169),

б) во некои периферни западномакедонски говори (сп. ОЛА 90).

За запазената индивидуалност на старите слоговни латерали може исто така да стане збор во некои словенечки и македонски говори во кои рефлексот е вокал. Имено:

а) на малиот периферен северен ареал (ОЛА 20, 21, 149) рефлексот на слоговните латерали е /*u:*/ (додека старото **u* е поместено кон напред и претставува друга фонема),

б) во повеќе македонски пирински говори (ОЛА 122, 125, 126, 132) континуантот на слоговните латерали е шва, при што таа е и компонента на секвенцата VR што ги континуира слоговните вибранти,

в) во некои словенечки говори (сп. ОЛА 14) рефлексот на слоговните латерали е фонолошки самостоен дифтонг /*ou̯*/.

Треба да се одбележи и тоа дека во некои словенечки говори самостојноста на рефлексот се пројавува во фактот дека тој претставува уникална двофонемна секвенца; така е на пр. во ОЛА 8 каде што рефлексот гласи [o: + ʉ], при што долгото затворено [o:] континуира и **o* и **o:*, додека [ʉ] е позициона варијанта на **w* пред консонант и/или пред пауза; тавтосилабичниот бифонемски дифтонг /o: + ʉ/ го наоѓаме исклучиво како континуант на старите латерални сонанти.

Најпосле, тука треба и да се потсетиме на ситуацијата на југо-источната периферија (т.е. дел од западните и јужни македонски говори и бугарскиот јазичен ареал без гореспоменатиот северозапад) каде што придружниот вокализам во секвенциите *VL / LV*, ги континуираат слоговните сонанти се совпаднал со рефлексот на стариот заден назален вокал и/или на големиот ер, т.е. каде што постои фонема-континуант на некои прасловенски фонемии отсутни во главнината на денешните системи. *Mutatis mutandis* слична ситуација владее во повеќето словенечки говори каде што рефлексот на старите латерални сонанти или а) се изедначил со шва настанато од еровите, или б) има облик *VL* со вокалската компонента изедначена со рефлексот на **q*, или в) се изедначил со рефлексот на **q*.

На останатата јужнословенска територија, т.е. на територијата каде што рефлексите на старите слоговни латерали без трага ја загубиле својата фонолошка самостојност, можеме да издвоиме - како во многу други случаи - еден централен ареал и две периферии; перифериите ги сочинуваат оние словенечки, хрватски и македонски говори што досега останале надвор од нашиот опис. Со други зборови: словенечките, хрватските и македонските говори во кои рефлексот на слоговните латерали без трага се совпаднал со „класичните“ елементи на вокалниот и сонантскиот систем.

Централниот ареал ја опфаќа главнината на српските и хрватските и некои северномакедонски говори. Тука старите слоговни сонанти се изедначиле со назалното **q* и - заедно со него - со **u*.

На северозападната, словенечко-хрватска периферија се појавуваат рефлекси од типот *V* и поретко, на краен северозапад) *VC*. Кај вокалната компонента доминира изедначување со назалното **q*(:) и - заедно со него - со **o*(:) или - поретко - само со **o*(:). Консонантската компонента е рефлекс на **l* (ОЛА 1) или на **w*. Во еден словенечки говор, претставен со ОЛА 19, има и совпаѓање со **a* + **w* [*ay*]. Токму на овој, толку диференциран ареал во неколку говорни типови судбината на старите кратки и долги слоговни латерали е различна. Во материјалот на ОЛА тие се застапени во пунктовите: 7 (старите кратки **ьl*, **ьl* се изедначиле со шва, долгите - со рефлексите на **q* и **o*(:), 12 (старите кратки **ьl*, **ьl* се изедначиле со шва, долгите со **o*(:)) и 27 (старите кратки **ьl*, **ьl* се изедначиле со назалот **q*, долгите - со **q* и со **o*:). Значи, рефлексите на кратките сонанти пазат релативна самостојност, додека рефлексите на долгите ја загубиле.

На југоисточната, македонска периферија типот *VL* (спорадично – сп. ОЛА 105 – *VL/LV* или – сп. ОЛА 98 – *LV*) доминира над *V*. Вокалната компонента на север се совпаѓа со рефлексот на шва; има и совпаѓање со големиот ер и – заедно со него – со **o*(:) (ОЛА 94, 97) или со назалот **o* и – заедно со него – со **a* (ОЛА 106). Консонантската компонента се совпаднала со рефлексот на **l*.

Горниот преглед покажува дека придружниот вокален елемент кај латералните дифтонзи имал фонетска вредност на едно шва и - зависно од релативната хронологија на нивната дефонологизација се совпаѓал со шва настанато од еровите *и/или* со шва настанато од задниот назален вокал. Разликите во остварувањето и во правците на натамошните совпаѓања исто така се должат на релативната хронологија на развитокот на одделните системи. Ќе се вратиме на тој проблем на крајот на овој наш преглед на развојните патишта на слоговните сонанти.

НА ЗАПАДНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На западнословенската територија квантитетската разлика не влијаела врз развитокот на слоговните латерали, меѓутоа тие се покажале многу чувствителни на сегменталното окружение, вклучувајќи ја тука и самата разлика меѓу предното **ʎl* и непредното **ʎl*. Гледајќи ја западнословенската територија во целост се издвојуваат следните позиции:

- по дентален консонант (симболично: *T*₋),
- по лабијален консонант (симболично: *P*₋),
- со потпозиција пред дентален консонант: *P*₋*T*,
- по веларен консонант (симболично: *K*₋) – единствена лексема застапена во ОЛА, **kʎlbasa*, *notabene* со мошне нетипичен развиток, не дозволува никакви генерализации во општословенски димензии,
- по алвеоларен консонант (симболично: *Č*₋) – сите картографирано во ОЛА лексеми (3 на број) покажуваат позиција *S*₋*T*.

Позицијата по дентали и велари е актуелна само за **ʎl*, позицијата по алвеолари – само за **ʎl*, додека позицијата по лабијали е актуелна и за **ʎl* и за **ʎl*. Лексемите кои дозволуваат да се проследи развитокот на слоговните латерали во наброените позиции низ целата словенска територија се малубројни (сп. погоре). Како што веќе спом-

навме погоре, позицијата по дентали е релативно најдобро застапена во ОЛА и неа ја одбравме како тема на нашата основна карта. Втората карта има диференцијален карактер и прикажува развиток специфичен за другите позиции.

Според основната карта фонолошката индивидуалност на **ɔl* по дентали (во неизменет облик на слоговен латерал) е запазена само на компактен ареал во некои моравско-словачки говори до чешко-словачката јазична граница (ОЛА 205), во западнословачките и во поголем дел од централнословачките дијалекти. Во некои говори (ОЛА 205, 210–212) се пази и разликата меѓу долгиот и краткиот слоговен сонант. Од втората карта се гледа дека во позицијата по лабијали овој ареал е значително поголем и ја опфаќа целата чешка јазична територија и нешто поголем број словачки говори отколку на основната карта. Само во некои северни чешки говори до полската граница латералните сонанти слободно алтернираат со секвенците **e + L* на запад и **y + L* на исток. Во некои говори со запазени слоговни сонанти се чува и разликата меѓу денталната артикулација во рефлексот на **ɔl* и алвеоларната во рефлексот на **ɔl* (сп. на пр. во ОЛА 205 *tʃstyː*, *stʃp* од една страна и *pʃnyː*, *vʃk* од другата).

Се наложува заклучокот дека – слично како во случајот на вибрантите – јужнословенската и западнословенската територија со запазените слоговни латерали претставуваат остатоци од некогаш компактен ареал.

На останатата западнословенска територија рефлексите на слоговните латерали варираат меѓу типот *VL* (почесто) и *LV* (поретко). Вокалната компонента на тие секвенци се совпаднала со одделни „класични“ вокали, при што зависно од позицијата сликата е различна. Во позицијата претставена на основната карта, т.е. T_{-} , се издвојуваат две линии на развојот. На поголемата територија, која опфаќа чешки, долнолужички, полски и источнословачки дијалекти, рефлексот е *L + *i*, додека во горнолужичките дијалекти, на денеска германизираната северозападна периферија (полапските и поморските дијалекти) и во лексикализираните остатоци во севернокашупските и некои други севернополски говори – **o(:) + L*. Впрочем, на споменатата северозападна периферија **o(:) + L* претставува заеднички рефлекс на изедначените **ɔl* и **ɔl* независно од позиција. **o(:) + L* наоѓаме и во словачкиот говор претставен со ОЛА 204 што сугерира стара врска со словенскиот југ.

На втората карта е претставена втората карактеристична и добро застапена во материјалите на ОЛА позиција – развитокот на $*\text{ʋl}$ во позицијата $P_{-}(\sim T)$, т.е. по лабијали и не пред дентали. Тука се издвојува полската територија со рефлексот $*i + L$ од лужичката и источнословачката со рефлексот $*e(:) + L$. – Во позицијата $P_{-} T$ на целата таа територија дошло до совпаѓање на $*\text{ʋl}$ со $*\text{ʋl}$.

Во позицијата по алвеоларен (настанат како резултат на палатализација) консонант на чешката територија имаме – општо земено – развиток како по дентали, во главнината на словачките говори – како по лабијали. Што се однесува до лехитската, источнословачката и лужичката ситуација, мора да имаме предвид дека сите лексеми застапени на картите на ОЛА покажуваат позиција $\check{C}_{-} T$, т.е. позиција во која старото $*\text{ʋl}$ совпаднало со $*\text{ʋl}$. Резултатот е $*o(:) + L$.

НА ИСТОЧНОСЛОВЕНСКАТА ТЕРИТОРИЈА

На источнословенската територија како рефлeksi на старите латерални сонанти се јавуваат секвенциите VL и VLV . Во главнината на говорите $*\text{ʋl}$ и $*\text{ʋl}$ совпаднале во сите позиции, а резултатот на тоа совпаѓање – што се однесува до вокалната компонента – е $*o(:) + L$. Во некои руски и белоруски говори во некои лексеми среќаваме и совпаѓање со стариот тавтосилабичен дифтонг $*ol$. Единствено во позицијата $C_{-}passim$ во руските говори рефлексот е $*e(:) + L$, т.е. се пази старата разлика меѓу предниот и непредниот латерален сонант.

Во украинските и во поголем дел на белоруските говори дошло до секундарно совпаѓање на тавтосилабично $*o(:) + L$ со тавтосилабично $*o(:) + *w$.

Сумирајќи ги овие забелешки за развитокот на слоготворните сонанти вреди да се потсетиме на статијата на Штибер (Stieber 1956) посветена на нивниот развиток во чешките говори. Имено, според податоците што тој ги приведува, типот VC го наоѓаме речиси на сите периферии (со вокализам кој варира од i до e), и тоа не само како континуација на старите слоговни сонанти, туку и на оние секундарни настанати од секвенците $*r\text{ʋ}$, $*r\text{ʋ}$, $*l\text{ʋ}$, $*l\text{ʋ}$. Овој факт како и другите приведувани во статијата аргументи сведочат дека типот VC насекаде претставува резултат на подоцнежен развиток.

ЛИТЕРАТУРА

- Benedik F., *Označevanje dolžine v Fonoloških opisih in drugih izdajah OLA*, Македонски јазик 40–41, Скопје 1985, 39–49.
- Български диалектен атлас I–IV, София 1964–1981.
- Duma J., *Wokalizacja jerów słabych w rdzennej sylabie nagłosowej w południowo-wschodniej Słowiańszczyźnie*, Ossolineum 1979.
- Duma J., *Rozwój sonantów zgłoskotwórczych w gwarach południowo-wschodniej Słowiańszczyzny*, Slavica 83, Ossolineum 1990.
- Fasske H., *Historische Phonologie*, Sorbischer Sprachatlas 14, Bautzen 1993.
- Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Sarajevo 1981.
- Jeżowa M., *Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych*, cz.1 Fonetyka, Wrocław 1961.
- Конески Б., *Историја на македонскиот јазик*, 2 изд., Скопје 1986.
- Kuryłowicz J., *Akcentuacja połabska*, SFPS, 1955, 349–374.
- Lamprecht A., *Praslovnština*, Brno 1987.
- Lehr-Splawiński T., *Gramatyka połabska*, Lwów 1929.
- Moszyński L., *Od czego zależał różnokierunkowy rozwój tzw. jał w językach słowiańskich*, BPTJ 25, 1967, 149–154.
- Moszyński L., *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984.
- Общеславянский лингвистический атлас*. серия фонетико-грамматическая, вып.1: Рефлексы *ě, Белград 1988, вып. 2а: Рефлексы *ę, Москва 1990, вып. 2б: Рефлексы *q, Варшава 1990, вып. 3: Рефлексы *ьr, *ьr, *ьl, *ьl, Варшава 1994, вып. 4б: Рефлексы *ь, *ь, вторичные гласные, Скопје 2003.
- Polański K., *Jeszcze o losach jerów w języku połabskim*, PF XLIII, 1998, 371–374.
- Popowska-Taborska H., *Centralne zagadnienie wokalizmu kaszubskiego, Kaszubska zmiana ę > i oraz i, y, u > ɔ*, Wrocław 1961.
- Ramovš F., *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, 2 izd., Ljubljana 1995.
- Rzetelska-Feleszko E., *Dawne słowiańskie dialekty województwa koszalińskiego. Najstarsze zmiany fonetyczne*, Wrocław 1973.

- Rzetelska-Feleszko E., Duma J., *Dawne słowiańskie nazwy miejscowe Pomorza Szczecińskiego*, Warszawa 1991.
- Rzetelska-Feleszko E., Duma J., *Językowa przeszłość Pomorza Zachodniego na podstawie nazw miejscowych*, Warszawa 1996.
- Shevelov G. Y., *A Prehistory of Slavic*, Heidelberg 1964.
- Stieber Z., *Kontynuanty dawnych czeskich sonantycznych r, l w dzisiejszych gwarach języka czeskiego*, RS XVIII 1956, 11–14.
- Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, 2 wyd., Warszawa 1979.
- Стойков С., *Българска диалектология*, София 1993.
- Trubetzkoy, *Les voyelles nasales des langues lechites*, RES 5, 1925, 24–37.
- Vidoeski B., *Refleksacja *ě na macedońskim obszarze językowym*, Symbolae slavisticae, Warszawa 1996, 317–325.

СПИСОК НА ОЛА-ПУНКТОВИТЕ*

1. Solbica (Stolvizza). Italija, ob. Ravenca (Prato di Resia).
2. Ošne pri Sv. Lenartu (Osgnetto). Italija, ob. Sv. Lenart (S. Leonardo).
3. Sv. Križ (S. Croce). Italija, ob. Trst (Trieste).
4. Šmartno v Brdih. RS, ob. Brda.
5. Komen. RS, ob. Komen.
6. Cerkno. RS, ob. Cerkno.
7. Srednja vas v Bohinju. RS, ob. Bohinj.
8. Horjul. RS, ob. Dobrova – Horjul – Polhov Gradec.
9. Valburga. RS, ob. Medvode.
10. Luče. RS, ob. Luče.
11. Pomjan. RS, ob. Koper.
12. Hrušica. RS, ob. Ilirska Bistrica.
13. Babno Polje. RS, ob. Loška dolina.
14. Ribnica. RS, ob. Ribnica.
15. Dragatuš. RS, ob. Črnomelj.
16. Bučka. RS, ob. Škocjan.
17. Mostec. RS, ob. Brežice.
18. Šmarje pri Jelšah. RS, ob. Šmarje pri Jelšah.
19. Spodnja Ložnica. RS, ob. Slovenska Bistrica.
20. Videm ob Ščavnici. RS, ob. Sveti Jurij.
21. Gomilica. RS, ob. Turnišče.
22. Žminj. RH, op. Pula.
23. Cres. RH, op. Mali Lošinj.
24. Dobrinj. RH, op. Krk.
25. Rukavac. RH, op. Matulji.
26. Močila. RH, op. Karlovac.

* Државната и административната поделба е според состојбите од 2005 година.

27. Domagović. RH, op. Jastrebasco.
28. Domaslovec. RH, op. Samobor.
29. Začretje. RH, op. Zagreb.
30. Cubinec. RH, op. Križevci.
31. Prelog. RH, op. Čakovec.
32. Virje. RH, op. Đurđevac.
33. Trnovac. RH, op. Gospić.
34. Brinje. RH, op. Otočac.
35. Trebarjevo Desno. RH, op. Sisak.
36. Мала Ператовица. РХ, оп. Бјеловар.
37. Sali. RH, op. Zadar.
38. Лохово. РБиХ, оп. Бихаћ.
39. Magića Mala. RH, op. Nova Gradiška.
40. Strizivojna. RH, op. Đakovo.
41. Valpovo. RH, op. Valpovo.
42. Komiža. RH, op. Vis.
43. Trogir. RH, op. Trogir.
44. Vrbanj. RH, op. Hvar.
- 44a. Kruč. (Acquaviva Collecroce). Italija, pr. Molise, reg. Abruzzi.
45. Otok. RH, op. Sinj.
46. Guber. R BiH, op. Livno.
47. Drvetine. R BiH, op. Bugojno.
48. Dobretići. R BiH, op. Jajce.
49. Vijaka. R BiH, op. Vareš.
50. Špionica. R BiH, op. Srebrenik.
51. Tramošnica. R BiH, op. Gradačac.
52. Gradište. RH, op. Županja.
53. Сивац (Стари и Нови). СЦГ – РС, оп. Кула.
54. Јазак. СЦГ – РС, оп. Ириг.
55. Башаид. СЦГ – РС, оп. Кикинда.
56. Lastovo. RH, op. Lastovo.
57. Grude. R BiH, op. Ljubuški.
58. Lug. R BiH, op. Jablanica. Луг.
59. Kreševo. R BiH, op. Kreševo.
60. Милићи. РБиХ, оп. Власеница.
61. Žera. R BiH, op. Rogatica.
62. Осладић. СЦГ – РС, оп. Осечина.

63. Неменикуће. СЦГ – РС, оп. Сопот.
64. Улма. СЦГ – РС, оп. Вршац.
65. Savtat. РН, оп. Dubrovnik.
66. Јасеник. РБиХ, оп. Гацко.
67. Крива Ријека. СЦГ – РС, оп. Чајетина.
68. Паковраће. СЦГ – РС, оп. Чачак.
69. Глибовац. СЦГ – РС, оп. Смедеревска Паланка.
70. Кула. СЦГ – РС, оп. Пожаревац.
71. Радовићи (Кртоли). СЦГ – РЦГ, оп. Тиват.
72. Режевићи. СЦГ – РЦГ, оп. Будва.
73. Горана (Мрковићи). СЦГ – РЦГ, оп. Бар.
74. Његуши. СЦГ – РЦГ, оп. Цетиње.
75. Голубовци. СЦГ – РЦГ, оп. Титоград.
76. Требаљево. СЦГ – РЦГ, оп. Колашин.
77. Аниелат. СЦГ – РЦГ, оп. Иванград.
78. Тријебине. СЦГ – РС, оп. Сјеница, Trijebine. SCG – RS, оп. Sjenica
79. Тучеп // Тучепо. СЦГ – РС, оп. Ракош.
80. Србовац // Бугариће. СЦГ – РС, оп. Титова Митровица.
81. Дренча. СЦГ – РС, оп. Александровац.
82. Велика Крушевица. СЦГ – РС, оп. Рековац.
83. Буковац. СЦГ – РС, оп. Деспотовац.
84. Ораховац ('Равац // 'Раовац). СЦГ – РС, оп. Ораховац.
85. Пљачковица. СЦГ – РС, оп. Врање.
86. Доњи Душник. СЦГ – РС, оп. Гаџин Хан.
87. Кална. СЦГ – РС, оп. Књажевац.
88. Јасеница. СЦГ – РС, оп. Неготин.
90. Лазарополе. РМ, оп. Дебар.
92. Вруток. РМ, оп. Гостивар.
93. Теарце. РМ, оп. Тетово.
94. Ракотинци. РМ, оп. Скопје.
95. Љубанце. РМ, оп. Скопје.
96. Радожда. РМ, оп. Струга.
97. Звечан. РМ, оп. Македонски Брод.
98. Шлегово. РМ, оп. Кратово.
99. Пештани. РМ, оп. Охрид.
100. Извор. РМ, оп. Титов Велес.
101. Дихово. РМ, оп. Битола.

102. Витолиште. РМ, оп. Битола.
103. Радовиш. РМ, оп. Радовиш.
104. Берово. РМ, оп. Берово.
105. Турка. РМ, оп. Гевгелија.
106. Бобошчица (алб. Boboshtica). Албанија, обл. Корча.
107. Вамбел (грч. Μοσχοχώριον). Грција, р-н Костур.
108. Нестрам (грч. Νεστοριον). Грција, р-н Костур.
109. Тиолишча (грч. Τοιχιον). Грција, р-н Костур.
110. Тремно (грч. Καρδια). Грција, р-н Кајлар.
111. Кронцелево (грч. Κρασεα). Грција, р-н Волен.
112. Висока (грч. Οσσα). Грција, р-н Солун.
113. Секавец (грч. Λιβαδοχοριον). Грција, р-н Сerez.
- 113а. Плевна (грч. Петρουσσα). Грција, р-н Драма.
- 114–145. Република Болгарија.
146. Potoče (Potschach). Австрија, об. Hermagor, ок. Beljak (Villach).
- 146а. Stinjaki (Stinatz). Австрија, Gradišće.
147. Breznica pri Št. Jakobu v Rožu (Friessnitz). Австрија, об. Št. Jakob (St. Jakob), ок. Beljak (Villach).
- 147а. Čemba (Schandorf). Австрија, Gradišće.
148. Kneža (Grafenbach). Австрија, об. Djekše (Diex) in об. Grebinj (Griffen), ок. Velikovec (Völkermarkt).
- 148а. Pajngrt (Baumgarten). Австрија, Gradišće.
149. Gornji Senik (Felsőszölnök). Мађарска, ●к. Körmend, об. Felsőszölnök.
150. Pogany (Pogány). Мађарска, жуп. Baranja.
151. Dušnok (Dusnok). Мађарска, жуп. Bač-Kiskun (Bács-Kiskun).
152. Ловра (Lórév). Мађарска, жуп. Пешта.
153. Номок (Fertőhomok). Мађарска, жуп. Győr-Sopron.
154. Vértesszöllő. Мађарска, жуп. Komárom.
155. Galgaguta. Мађарска, жуп. Nógrad.
156. Ohuta. Мађарска, жуп. Borsod.
167. Република Румынија.
168. Клокотич (Clucotici). Румунија, оп. Лупак (Lupac).
169. Свиница (Svinița). Румунија, жуп. Мехединци (Mehedinți).
171. Русь Поляна (Poienile de sub Munte Județul Maramureș). Румунија.
175. Újezd u Manětína. ČR, окр. Plzeň-sever.
176. Chrástany. ČR, окр. Litoměřice.
177. Světlá pod Ještědem. ČR, окр. Liberec.

178. Postřekov. ČR, okr. Domažlice.
179. Číčov. ČR, okr. Plzeň-jih.
180. Semice. ČR, okr. Nymburk.
181. Poniklá. ČR, okr. Semily.
182. Hvězda (p. Hlavňov). ČR, okr. Náchod.
183. Stachy. ČR, okr. Prachatice.
184. Borkovice. ČR, okr. Tábor.
185. Křečovice. ČR, okr. Benešov.
186. Rejčkov. ČR, okr. Havlíčkův Brod.
187. Jenišovice. ČR, okr. Chrudim.
188. Soběnov. ČR, okr. Český Krumlov.
189. Slavíkovice. ČR, okr. Třebíč.
190. Hodice. ČR, okr. Jihlava.
- 91. Hodov. ČR, okr. Třebíč.
192. Jámy. ČR, okr. Žďár nad Sázavou.
193. Lažany. ČR, okr. Blansko.
194. Roubanina. ČR, okr. Blansko.
195. Jedlí. ČR, okr. Šumperk.
196. Příkazy. ČR, okr. ●lomouc.
197. Mokré Lazce. ČR, okr. ●pava.
198. Plaveč. ČR, okr. Znojmo.
199. Bošovice. ČR, okr. Vyškov.
200. Polešovice. ČR, okr. Uherské Hradiště.
201. Záříčí. ČR, okr. Kroměříž.
202. Rybí. ČR, okr. Nový Jičín.
203. Janovice. ČR, okr. Frýdek-Místek.
204. Lanžhot. ČR, okr. Břeclav.
205. Újezd. ČR, okr. Zlín.
206. Halenkov. ČR, okr. Vsetín.
207. Horní Lomná. ČR, okr. Frýdek-Místek.
208. Čáry. SR, okr. Senica.
209. Ivánka pri Dunaji. SR, okr. Bratislava.
210. Bučany. SR, okr. Tmava.
211. Trnovec nad Váhom. SR, ●okr. Galanta.
212. Nedanovce. SR, okr. Topoľčany.
213. Kubrica. SR, okr. Trenčín.
214. Vrtižer (Vlčižer). SR, okr. Púchov.

215. Klubina. SR, okr. Čadca.
216. Krivá. SR, okr. Dolný Kubín.
217. Slovany. SR, okr. Martin.
218. Liptovský Ján. SR, okr. Liptovský Mikuláš.
219. Horná Ždaňa. SR, okr. Žiar nad Hronom.
220. Zvolenská Slatina. SR, okr. Zvolen.
221. Vieska nad Žitavou. SR, okr. Nitra.
222. Hontianske Moravce. SR, okr. Zvolen.
223. Horné Strháre. SR, okr. Veľký Krtíš.
224. Turíčky. SR, okr. Lučenec.
225. Sirk. SR, okr. Rožňava.
226. Spišské Tomášovce. SR, okr. Spišská Nová Ves.
227. Plavnica. SR, okr. Stará Ľubovňa.
228. Dlhá Lúka. SR, okr. Bardejov.
229. Sedlice. SR, okr. Prešov.
230. Trstená pri Hornáde. SR, okr. Košice.
231. Bánovce nad Ondavou. SR, okr. Michalovce.
232. Žalobín. SR, okr. Vranov nad Topľou.
233. Čabalovce. SR, okr. Humenné.
234. Dissen // Dešno. BRD, Kr. Cottbus // wokraj. Chošebuz.
235. Bergen // Hory. BRD, Kr. Kamenz // wokraj. Kamjenc.
236. Halbendorf // Brězowka. BRD, Kr. Weisswasser // wokraj. Běla Woda.
237. Radibor // Radwor. BRD, Kr. Bautzen // wokraj. Budyšin.
238. Sławęcín. RP, woj. Szczecin, pow. Choszczno.
239. Rąbino. RP, woj. Koszalin, pow. Świdwin.
240. Gwiazdowo. RP, woj. Koszalin, pow. Sławno.
241. Wierzchucino. RP, woj. Gdańsk, pow. Puck.
242. Wielka Wieś. RP, woj. Gdańsk, pow. Puck.
243. Brzeźno. RP, woj. Gdańsk, pow. Lębork.
244. Mirachowo. RP, woj. Gdańsk, pow. Kartuzy.
245. Karsin. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Chojnice.
246. Pączewo. RP, woj. Gdańsk, pow. Starogard Gdański.
247. Deszczno. RP, woj. Zielona Góra, pow. Gorzów Wielkopolski.
248. Drawsko. RP, woj. Poznań, pow. Czarnków.
249. Podróżna. RP, woj. Koszalin, pow. Złotów.
250. Krzywogoniec. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Tuchola.

251. Trzciano. RP, woj. Gdańsk, pow. Sztum.
252. Wola Młynarska. RP, woj. Olsztyn, pow. Pasłęk.
253. Garbno. RP, woj. Olsztyn, pow. Kętrzyn.
254. Dąbrówka Wielkopolska. RP, woj. Poznań, pow. Międzyrzecz.
255. Smolniki. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Szubin.
256. Wabcz. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Chełmno.
257. Żaganiec. RP, woj. Zielona Góra, pow. Żagań.
258. Kramsko. RP, woj. Poznań, pow. Babimost.
259. Promno. RP, woj. Poznań, pow. Poznań.
260. Sędzin. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Aleksandrów Kujawski.
261. Kiełpiny. RP, woj. Bydgoszcz, pow. Rypin.
262. Samplawa. RP, woj. Olsztyn, pow. Nowe Miasto Lubawskie.
263. Wywity. RP, woj. Olsztyn, pow. Olsztyn.
264. Dąbrówka. RP, woj. Olsztyn, pow. Pisz.
265. Szwałk. RP, woj. Olsztyn, pow. Olecko.
266. Radziuszki. RP, woj. Białystok, pow. Suwałki.
267. Mała Kamienica. RP, woj. Wrocław, pow. Jelenia Góra.
268. Ligota Piękna. RP, woj. Wrocław, pow. Trzebnica.
269. Szelejewo. RP, woj. Poznań, pow. Gostyń.
270. Kramsk. RP, woj. Poznań, pow. Konin.
271. Rościszewo. RP, woj. Warszawa, pow. Sierpc.
272. Zaręby Kościelne. RP, woj. Warszawa, pow. Przasnysz.
273. Łyse. RP, woj. Warszawa, pow. Kolno.
274. Flesze. RP, woj. Białystok, pow. Grajewo.
275. Pomiary. RP, woj. Białystok, pow. Augustów.
276. Wojbórz. RP, woj. Wrocław, pow. Nowa Ruda.
277. Lubsza. RP, woj. Opole, pow. Brzeg.
278. Dziadowa Kłoda. RP, woj. Wrocław, pow. Syców.
279. Michałów. RP, woj. Poznań, pow. Kalisz.
280. Pątnów. RP, woj. Łódź, pow. Wieluń.
281. Domaniewek. RP, woj. Łódź, pow. Łęczyca.
282. Skaratki. RP, woj. Skierniewice, pow. Łowicz.
283. Gorzewo. RP, woj. Warszawa, pow. Gostynin.
284. Sońsk. RP, woj. Warszawa, pow. Ciechanów.
285. Wysocze. RP, woj. Warszawa, pow. Ostrów Mazowiecka.
286. Tykocin. RP, woj. Białystok, pow. Białystok.

287. Słomianka. RP, woj. Białystok, pow. Mońki.
288. Śmicz. RP, woj. Opole, pow. Prudnik.
289. Rudziniec. RP, woj. Katowice, pow. Gliwice.
290. Wędrynia. RP, woj. Opole, pow. Olesno.
291. Konopiska. RP, Katowice, pow. Częstochowa.
292. Kocierzowy. RP, woj. Łódź, pow. Radomsko.
293. Ruski Bród. RP, woj. Kielce, pow. Przysucha.
294. Jastrzębia. RP, woj. Kielce, pow. Radom.
295. Słomczyn. RP, woj. Warszawa, pow. Grójec.
296. Człękówka. RP, woj. Warszawa, pow. Otwock.
297. Rozbity Kamień. RP, woj. Warszawa, pow. Sokołów Podlaski.
298. Woronie. RP, woj. Białystok, pow. Bielsk Podlaski.
299. Krzanowice. RP, woj. Opole, pow. Racibórz.
300. Golczowice. RP, woj. Kraków, pow. ●lkusz.
301. Książnice Wielkie. RP, woj. Kielce, pow. Kazimierza Wielka.
302. ●olmin. RP, woj. Kielce, pow. Kielce.
303. Radkowice. RP, woj. Kielce, pow. Hża.
304. Dęba. RP, woj. Lublin, pow. Puławy.
305. Trzebieszów. RP, woj. Lublin, pow. Łuków.
306. Horoszki Małe. RP, woj. Warszawa, pow. Łosice.
307. Choroszczyńska. RP, woj. Lublin, pow. Biała Podlaska.
308. Wiślica. RP, woj. Katowice, pow. Cieszyn.
309. Żabnica. RP, woj. Kraków, pow. Żywiec.
310. Jabłonka. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Targ.
311. Więciórka. RP, woj. Kraków, pow. Myślenice.
312. Gliny Małe. RP, woj. Rzeszów, pow. Mielec.
313. Grębów. RP, woj. Rzeszów, pow. Tarnobrzeg.
314. Zakrzew. RP, woj. Lublin, pow. Krasnystaw.
315. Osowa. RP, woj. Lublin, pow. Włodawa.
316. Nowe Bystre. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Targ.
317. Sromowce Wyżne. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Targ.
318. Podegrodzie. RP, woj. Kraków, pow. Nowy Sącz.
319. Jodłówka. RP, woj. Kraków, pow. Tarnów.
320. Łęki Strzyżowskie. RP, woj. Rzeszów, pow. Krosno.
321. Łąka. RP, woj. Rzeszów, pow. Rzeszów.
322. Łukawa. RP, woj. Lublin, pow. Biłgoraj.
323. Giełczew. RP, woj. Lublin, pow. Krasnystaw.

324. Wiszniów. RP, woj. Lublin, pow. Chrubieszów.
325. Niebieszczany. RP, woj. Rzeszów, pow. Sanok.
326. Paclaw. RP, woj. Rzeszów, pow. Przemyśl.
327. Лукшы. РБ, Віцебская вобл., Браслаўскі р-н.
328. Пялікі. РБ, Віцебская вобл., Шаркаўшчынскі р-н.
329. Казлы. РБ, Віцебская вобл., Миёрскі р-н.
330. Якубава. РБ, Віцебская вобл., Расонскі р-н.
331. Ністанішкі. РБ, Гродзенская вобл., Смаргонскі р-н.
332. Груздава. РБ, Віцебская вобл., Пастаўскі р-н.
333. Лабуноўшчына. РБ, Віцебская вобл., Полацкі р-н.
334. Бабовікі. РБ, Віцебская вобл., Полацкі р-н.
335. Паташня. РБ, Віцебская вобл., Гарадоцкі р-н.
336. Прывалкі. РБ, Гродзенская вобл., Гродзенскі р-н.
337. Паляцкішкі. РБ, Гродзенская вобл., Воранаўскі р-н.
338. Лоск. РБ, Мінская вобл., Валожынскі р-н.
339. Асавец. РБ, Мінская вобл., Вілейскі р-н.
340. Адрубак. РБ, Віцебская вобл., Докшыцкі р-н.
341. Чарніца. РБ, Віцебская вобл., Лепельскі р-н.
342. Дворышча. РБ, Віцебская вобл., Бешанковіцкі р-н.
343. Гостраў. РБ, Гродзенская вобл., Мастоўскі р-н.
344. Вялікія Баяры. РБ, Гродзенская вобл., Шчучынскі р-н.
345. Альхоўка. РБ, Гродзенская вобл., Навагрудскі р-н.
346. Пруды. РБ, Мінская вобл., Івянецкі р-н.
347. Валодзькі. РБ, Мінская вобл., Маладзечанскі р-н.
348. Рудня. РБ, Мінская вобл., Плешчаніцкі р-н.
349. Стайкі. РБ, Мінская вобл., Барысаўскі р-н.
350. Абчуга. РБ, Мінская вобл., Крупскі р-н.
351. Лядзінкі. РБ, Віцебская вобл., Віцебскі р-н.
352. Загараднае. РБ, Віцебская вобл., Лёзненскі р-н.
353. Навасёлкі. РБ, Гродзенская вобл., Свіслацкі р-н.
354. Старое Сяло. РБ, Гродзенская вобл., Зэльвенскі р-н.
355. Мірацічы. РБ, Гродзенская вобл., Карэліцкі р-н.
356. Стары Свержань. РБ, Мінская вобл., Стаўбцоўскі р-н.
357. Дудзічы. РБ, Мінская вобл., Пухавіцкі р-н.
358. Дзяхань. РБ, Мінская вобл. Смалявіцкі р-н.
359. Слабодка. РБ, Магілёўская вобл., Шклоўскі р-н.
360. Слатаўшчына. РБ, Віцебская вобл., Дубровенскі р-н.

361. Сечы. РБ, Брэсцкая вобл., Брэсцкі р-н.
362. Дзімітравічы. РБ, Брэсцкая вобл., Камянецкі р-н.
363. Горск. РБ, Брэсцкая вобл., Бярозаўскі р-н.
364. Любішчыцы. РБ, Брэсцкая вобл., Івацэвіцкі р-н.
365. Альхоўцы. РБ, Брэсцкая вобл., Ляхавіцкі р-н.
366. Ванелевічы. РБ, Мінская вобл., Капыльскі р-н.
367. Гарэлец. РБ, Мінская вобл., Пухавіцкі р-н.
368. Багушэвічы. РБ, Мінская вобл., Бярэзінскі р-н.
369. Асавец. РБ, Магілёўская вобл., Бялыніцкі р-н.
370. Стайкі. РБ, Магілёўская вобл., Магілёўскі р-н.
371. Старакожаўка. РБ, Магілёўская вобл., Горацкі р-н.
372. Вялікія Радванічы. РБ, Брэсцкая вобл., Брэсцкі р-н.
373. Пяскі. РБ, Брэсцкая вобл., Кобрынскі р-н.
374. Ляжыткавічы. РБ, Брэсцкая вобл., Драгічынскі р-н.
375. Азарычы. РБ, Брэсцкая вобл., Лагішынскі р-н.
376. Дзяніскавічы. РБ, Брэсцкая вобл., Ганцавіцкі р-н.
377. Карытнае. РБ, Магілёўская вобл., Асіповіцкі р-н.
378. Рубеж. РБ, Магілёўская вобл., Клічаўскі р-н.
379. Завад-Віравая. РБ, Магілёўская вобл., Слаўгарадскі р-н.
380. Беражыстае. РБ, Магілёўская вобл., Крычаўскі р-н.
381. Пралетарскае. РБ, Магілёўская вобл., Касцюковіцкі р-н.
382. Месяцічы. РБ, Брэсцкая вобл., Пінскі р-н.
383. Рэчыца. РБ, Брэсцкая вобл., Столінскі р-н.
384. Вулька. РБ, Брэсцкая вобл., Лунінецкі р-н.
385. Яскавічы. РБ, Мінская вобл., Салігорскі р-н.
386. Пасека. РБ, Мінская вобл., Старадарожскі р-н.
387. Бутчын. РБ, Магілёўская вобл., Бабруйскі р-н.
388. Ніжняя Тошчыца. РБ, Магілёўская вобл., Быхаўскі р-н.
389. Запясочча. РБ, Гомельская вобл., Жыткавіцкі р-н.
390. Бобрыкі. РБ, Гомельская вобл., Капаткевіцкі р-н.
391. Смыковічы. РБ, Гомельская вобл., Акцябрскі р-н.
392. Шыхаў. РБ, Гомельская вобл., Жлобінскі р-н.
393. Бяляеўка. РБ, Гомельская вобл., Чачэрскі р-н.
394. Новае Палессе. РБ, Гомельская вобл., Лельчыцкі р-н.
395. Жахавічы. РБ, Гомельская вобл., Мазырскі р-н.
396. Вязавіца. РБ, Гомельская вобл., Калінкавіцкі р-н.
397. Заспа. РБ, Гомельская вобл., Рэчыцкі р-н.

398. Шарсцин. РБ, Гомельская вобл., Веткаўскі р-н.
399. Тульгавічы. РБ, Гомельская вобл., Хойніцкі р-н.
400. Шкураты. РБ, Гомельская вобл., Брагінскі р-н.
401. Пульмо. Україна, Волинська обл., Любомльський р-н.
402. Тур. Україна, Волинська обл., Ратнівський р-н.
403. Залаззя. Україна, Волинська обл., Любешівський р-н.
404. Доротище. Україна, Волинська обл., Ковельський р-н.
405. Кутин. Україна, Рівненська обл., Зарічненський р-н.
406. Залужжя. Україна, Волинська обл., Володимир-Волинський р-н.
407. Крухиничі. Україна, Волинська обл., Докачинський р-н.
408. Мильськ. Україна, Волинська обл., Рожищенський р-н.
409. Велика Ведмежка. Україна, Волинська обл., Маневицький р-н.
410. Берестя. Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н.
411. Дроздинь. Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н.
412. Поповичі. Україна, Львівська обл., Мостиський р-н.
413. Завадів. Україна, Львівська обл., Яворівський р-н.
414. Туринка. Україна, Львівська обл., Нестерівський р-н.
415. Пирятин. Україна, Львівська обл., Радехівський р-н.
416. Бокійма. Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н.
417. Поляни. Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н.
418. Хочине. Україна, Житомирська обл., Олевський р-н.
419. Велика Сушиця. Україна,
420. Мавковичі. Україна, Львівська обл., Городоцький р-н.
421. Петричі. Україна, Львівська обл., Золочівський р-н.
422. Сапанів. Україна, Тернопільська обл., Кременецький р-н.
423. Річиця. Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н.
424. Підлуби. Україна, Житомирська обл., Емільчинський р-н.
425. Норинськ. Україна, Житомирська обл., Овруцький р-н.
426. Гладковичі. Україна, Житомирська обл., Овруцький р-н.
427. Верхня Яблунька. Україна, Львівська обл., Турківський р-н.
428. Ясениця-Сільна. Україна, Львівська обл., Дрогобицький р-н.
429. Стільське. Україна, Львівська обл., Миколаївський р-н.
430. Свистільники. Україна, Івано-Франківська обл., Рогатинський р-н.
431. Осташівці. Україна, Тернопільська обл., Зборівський р-н.
432. Білозірка. Україна, Тернопільська обл., Лановецький р-н.
433. Стригани. Україна, Хмельницька обл., Славутський р-н.
434. Гульськ. Україна, Житомирська обл., Новоград-Волинський р-н.

435. Устя. Україна, Рівненська обл., Корецький р-н.
436. Поліське. Україна, Київська обл., Поліський р-н.
437. Карпилівка. Україна, Київська обл., Іванківський р-н.
438. Жеведь. Україна, Чернігівська обл., Чернігівський р-н.
439. Задеріївка. Україна, Чернігівська обл., Ріпкинський р-н.
440. Салтикова-Дівця. Україна, Чернігівська обл., Куликівський р-н.
441. Гірськ. Україна, Чернігівська обл., Щорський р-н.
442. Савинки. Україна, Чернігівська обл., Корюківський р-н.
443. Пальчики. Україна, Чернігівська обл., Бахмацький р-н.
444. Іванівка. Україна, Чернігівська обл., Семенівський р-н.
445. Мефедівка. Україна, Сумська обл., Середино-Будський р-н.
446. Чуйківка. Україна, Сумська обл., Ямпільський р-н.
447. Сваркове. Україна, Сумська обл., Глухівський р-н.
448. Малий Березний. Україна, Закарпатська обл., Великоберезнянський р-н.
449. Коростів. Україна, Львівська обл., Сколівський р-н.
450. Збора. Україна, Івано-Франківська обл., Калуський р-н.
451. Ласківці. Україна, Тернопільська обл., Тербовлянський р-н.
452. Веснянка. Україна, Хмельницька обл., Старокостянтинівський р-н.
453. Конотоп. Україна, Хмельницька обл., Шепетівський р-н.
454. Велика П'ятигірка. Україна, Житомирська обл., Бердичівський р-н.
455. Кам'янка. Україна, Житомирська обл., Житомирський р-н.
456. Борщів. Україна, Житомирська обл., Радомишльський р-н.
457. Мирча. Україна, Київська обл., Бородянський р-н.
458. Дідівщина. Україна, Київська обл., Фастівський р-н.
459. Блиставиця. Україна, Київська обл., Бородянський р-н.
460. Пухівка. Україна, Київська обл., Броварський р-н.
461. Козари. Україна, Чернігівська обл., Носівський р-н.
462. Галиця. Україна, Чернігівська обл., Ніжинський р-н.
463. Красилівка. Україна, Чернігівська обл., Бахмацький р-н.
464. Сім'янівка. Україна, Сумська обл., Конотопський р-н.
465. Баранинці. Україна, Закарпатська обл., Ужгородський р-н.
466. Поляна. Україна, Закарпатська обл., Свалявський р-н.
467. Довге. Україна, Закарпатська обл., Іршавський р-н.
468. Торунь. Україна, Закарпатська обл., Міжгірський р-н.
469. Дубове. Україна, Закарпатська обл., Тячівський р-н.
470. Стримба. Україна, Івано-Франківська обл., Надвірнянський р-н.
471. Золотий Потік. Україна, Тернопільська обл., Бучацький р-н.

472. Иванківці. Україна, Хмельницька обл., Городоцький р-н.
473. Давидківці. Україна, Хмельницька обл., Хмельницький р-н.
474. Стрижавка. Україна, Вінницька обл., Вінницький р-н.
475. Горобіївка. Україна, Київська обл., Сквирський р-н.
476. Іванівка. Україна, Київська обл., Білоцерківський р-н.
477. Вороньків. Україна, Київська обл., Бориспільський р-н.
478. Богдани. Україна, Черкаська обл., Золотоніський р-н.
479. Озеряни. Україна, Чернігівська обл., Варвинський р-н.
480. Коровинці. Україна, Сумська обл., Недригайлівський р-н.
481. Новоіванівка. Україна, Сумська обл., Білопільський р-н.
482. Пінянка. Україна, Сумська обл., Краснопільський р-н.
483. Затисівка. Україна, Закарпатська обл., Виноградівський р-н.
484. Буштина. Україна, Закарпатська обл., Тячівський р-н.
485. Богдан. Україна, Закарпатська обл., Рахівський р-н.
486. Бабинопілля. Україна, Івано-Франківська обл., Косівський р-н.
487. Южинець. Україна, Чернівецька обл., Кіцманський р-н.
488. Балин. Україна, Хмельницька обл., Дунаєвечький р-н.
489. Морозівка. Україна, Вінницька обл., Мурованокуриловецький р-н.
490. Підвисоке. Україна, Вінницька обл., Іллінецький р-н.
491. Велика Березянка. Україна, Київська обл., Таращанський р-н.
492. Копіювате. Україна, Черкаська обл., Канівський р-н.
493. Ісківці. Україна, Полтавська обл., Лубенський р-н.
494. Зуївці. Україна, Полтавська обл., Миргородський р-н.
495. Боромля. Україна, Сумська обл., Тростянецький р-н.
496. Шепіт. Україна, Чернівецька обл., Путилівський р-н.
497. Турятка. Україна, Чернівецька обл., Глибоцький р-н.
498. Іванівці. Україна, Чернівецька обл., Кельменецький р-н.
499. Горишківка. Україна, Вінницька обл., Томашпільський р-н.
500. Краснопілка. Україна, Черкаська обл., Уманський р-н.
501. Сингаївка. Україна, Черкаська обл., Шполянський р-н.
502. Лем'янівка. Україна, Полтавська обл., Семенівський р-н.
503. Запсілля. Україна, Полтавська обл., Великобагачанський р-н.
504. Котельва. Україна, Полтавська обл., Котелевський р-н.
505. Дементіївка. Україна, Харківська обл., Дергачівський р-н.
506. Бронниця. Україна, Вінницька обл., Могилів-Подільський р-н.
507. Маньківка. Україна, Вінницька обл., Бершадський р-н.
508. Левківка. Україна, Кіровоградська обл., Новоархангельський р-н.

509. Веселий Кут. Україна, Кіровоградська обл., Знам'янський р-н.
510. Мар'ївка. Україна, Кіровоградська обл., Онуфріївський р-н.
511. Запсілля. Україна, Полтавська обл., Кременчуцький р-н.
512. Котівка. Україна, Дніпропетровська обл., Магдалинівський р-н.
513. Білухівка. Україна, Полтавська обл., Карлівський р-н.
514. Кегичівка. Україна, Харківська обл., Кегичівський р-н.
515. Хатне. Україна, Харківська обл., Великобурлуцький р-н.
516. Концеба. Україна, Одеська обл., Савранський р-н.
517. Піщаний Брід. Україна, Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н.
518. Козирівка. Україна, Кіровоградська обл., Новгородківський р-н.
519. Новомихайлівка. Україна, Дніпропетровська обл., Софіївський р-н.
520. Вільне. Україна, Дніпропетровська обл., Новомосковський р-н.
521. Тянюшівка. Україна, Лугаїнська обл., Новолосковський р-н.
522. Тецкани. РМ, Бричанський р-н.
523. Данул. РМ, Ришканський р-н.
524. Пояна. РМ, Кам'янський р-н.
525. Тумалины. Литва, Игналинський р-н.
526. Вышки. Латвія, Даугавпилський р-н.
527. О. Пийрисаар. Естонія, Тартуский р-н.
528. Койда. РФ, Архангельська обл., Мезенський р-н.
529. Ручьи. РФ, Архангельська обл., Мезенський р-н.
530. Долгошелье. РФ, Архангельська обл., Мезенський р-н.
531. Верхняя Золотица (Зимняя Золотица). РФ, Архангельська обл., Приморський р-н.
532. Куя. РФ, Архангельська обл., Приморський р-н.
533. Дорогорское. РФ, Архангельська обл., Мезенський р-н.
534. Тамица. РФ, Архангельська обл., Онежський р-н.
535. Часовенская. РФ, Архангельська обл., Приморський р-н.
536. Азаполье. РФ, Архангельська обл., Мезенський р-н.
537. Пылема. РФ, Архангельська обл., Лешуконський р-н.
538. Кысса. РФ, Архангельська обл., Лешуконський р-н.
539. Усть-Кожа. РФ, Архангельська обл., Онежський р-н.
540. Ломоносово. РФ, Архангельська обл., Холмогорський р-н.
541. Кузомень. РФ, Архангельська обл., Холмогорський р-н.
542. Валдокурье. РФ, Архангельська обл., Пинежський р-н.
543. Вальтево. РФ, Архангельська обл., Пинежський р-н.
544. Олема. РФ, Архангельська обл., Лешуконський р-н.

545. Турчасово. РФ, Архангельская обл., Онежский р-н.
546. Плёсо-Мякурьё. РФ, Архангельская обл., Холмогорский р-н.
547. Кеврола. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
548. Сура. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
549. Нюхча. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н.
550. Усланка. РФ, Ленинградская обл., Подпорожский р-н.
551. Плотишно. РФ, Ленинградская обл., Подпорожский р-н.
552. Ладва. РФ, Карелия, Прионежский р-н.
553. Першлахта. РФ, Архангельская обл., Плесецкий р-н.
554. Ступино. РФ, Архангельская обл., Няндомский р-н.
555. Сторожевское. РФ, Архангельская обл., Шенкурский р-н.
556. Родионовское. РФ, Архангельская обл., Виноградовский р-н.
557. Терентьевское. РФ, Архангельская обл., Виноградовский р-н.
558. Окуловская. РФ, Архангельская обл., Верхнетоемский р-н.
560. Копорье. РФ, Ленинградская обл., Ломоносовский р-н.
562. Староселье. РФ, Ленинградская обл., Тосненский р-н.
563. Княщина. РФ, Ленинградская обл., Волховский р-н.
564. Новинка. РФ, Ленинградская обл., Тихвинский р-н.
565. Бор. РФ, Ленинградская обл., Лодейнопольский р-н.
566. Верхнее Тойсино. РФ, Ленинградская обл., Лодейнопольский р-н.
567. Верховье. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н.
568. Замошье. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н.
569. Гавриловское. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н.
570. Ковжа. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н.
571. Броневская. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н.
572. Никишинская. РФ, Архангельская обл., Няндомский р-н.
573. Верхопаденьга. РФ, Архангельская обл., Шенкурский р-н.
574. Павловское. РФ, Архангельская обл., Вельский р-н.
575. Акичкин Починок. РФ, Архангельская обл., Устьянский р-н.
576. Чаплинская. РФ, Архангельская обл., Верхнетоемский р-н.
577. Шеломя. РФ, Архангельская обл., Красноборский р-н.
578. Верхняя Уфтюга. РФ, Архангельская обл., Красноборский р-н.
579. Кленно. РФ, Ленинградская обл., Кингисеппский р-н.
580. Черное. РФ, Ленинградская обл., Волосовский р-н.
581. Большие Слудицы. РФ, Ленинградская обл., Гатчинский р-н.
582. Оскуй. РФ, Новгородская обл., Чудовский р-н.
583. Дубняги. РФ, Ленинградская обл., Киришский р-н.

584. Щибенец. РФ, Ленинградская обл., Тихвинский р-н.
585. Михалево. РФ, Ленинградская обл., Ефимовский р-н.
586. Пашозеро. РФ, Ленинградская обл., Тихвинский р-н.
587. Плоское. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н.
588. Старина. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н.
589. Семеновская. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н.
590. Михалево. РФ, Вологодская обл., Белозерский р-н.
591. Мосеева. РФ, Вологодская обл., Вашкинский р-н.
592. Чистый Дор. РФ, Вологодская обл., Кирилловский р-н.
593. Бархатово. РФ, Вологодская обл., Чарозерский р-н.
596. Елинская. РФ, Архангельская обл., Вельский р-н.
597. Боровское. РФ, Вологодская обл., Верховажский р-н.
598. Нечаевское. РФ, Архангельская обл., Коношский р-н.
600. Королевская. РФ, Вологодская обл., Нюксенский р-н.
601. Орлово. РФ, Архангельская обл., Устьянский р-н.
602. Верхне-Ерогодский Починок. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
603. Горка. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
604. Песчанка. РФ, Архангельская обл., Котласский р-н.
605. Кануновщина. РФ, Псковская обл., Гдовский р-н.
606. Заполье. РФ, Псковская обл., Плюсский р-н.
607. Жеребут. РФ, Ленинградская обл., Лужский р-н.
608. Долгово. РФ, Новгородская обл., Новгородский р-н.
609. Нижнее Станино. РФ, Новгородская обл., Любытинский р-н.
610. Осташово. РФ, Новгородская обл., Любытинский р-н.
611. Игнашино. РФ, Вологодская обл., Чагодощенский р-н.
612. Сиуч. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н.
613. Рыконец. РФ, Вологодская обл., Кадуйский р-н.
614. Акиньхово. РФ, Вологодская обл., Верховажский р-н.
615. Чукша. РФ, Вологодская обл., Череповецкий р-н.
616. Кольшкино. РФ, Вологодская обл., Вологодский р-н.
617. Митиха. РФ, Вологодская обл., Харовский р-н.
618. Богтюгское. РФ, Вологодская обл., Сокольский р-н.
619. Коростелево. РФ, Вологодская обл., Сямженский р-н.
620. Папинская. РФ, Вологодская обл., Верховажский р-н.
621. Зыков Конец. РФ, Вологодская обл., Тотемский р-н.
622. Кононовская (Алферовская). РФ, Вологодская обл., Тарногский р-н.
623. Харино. РФ, Вологодская обл., Бабушкинский р-н.

624. Кряж. РФ, Вологодская обл., Кичменгско-Городецкий р-н.
625. Андреевское. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
626. Лыченица. РФ, Вологодская обл., Городокский р-н.
627. Томашево. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н.
628. Подборовье. РФ, Псковская обл., Гдовский р-н.
629. Княжицы. РФ, Псковская обл., Стругокрасненский р-н.
630. Слезово. РФ, Псковская обл., Стругокрасненский р-н.
631. Терebuтицы. РФ, Новгородская обл., Солецкий р-н.
632. Лъзень. РФ, Новгородская обл., Новгородский р-н.
633. Медведь. РФ, Новгородская обл., Маловишерский р-н.
634. Еваничи. РФ, Новгородская обл., Крестецкий р-н.
635. Токарёво. РФ, Новгородская обл., Любытинский р-н.
636. Слизениха. РФ, Новгородская обл., Мошенский р-н.
637. Горбухино. РФ, Новгородская обл., Пестовский р-н.
638. Раменьё. РФ, Вологодская обл., Устюженский р-н.
639. Еврасово. РФ, Вологодская обл., Череповецкий р-н.
640. Голодяйка. РФ, Ярославская обл., Пошехонский р-н.
641. Озерки. РФ, Вологодская обл., Вологодский р-н.
642. Осиновицы. РФ, Вологодская обл., Грязовецкий р-н.
643. Лаврентьево. РФ, Вологодская обл., Междуреченский р-н.
644. Волково. РФ, Вологодская обл., Междуреченский р-н.
645. Боярское. РФ, Вологодская обл., Сокольский р-н.
646. Топориха. РФ, Вологодская обл., Тотемский р-н.
647. Трофимово. РФ, Костромская обл., Солигаличский р-н.
648. Сысоево. РФ, Вологодская обл., Бабушкинский р-н.
651. Малы. РФ, Псковская обл., Печорский р-н.
652. Немоево. РФ, Псковская обл., Островский р-н.
653. Рыдалы. РФ, Псковская обл., Псковский р-н.
654. Стёпаново. РФ, Псковская обл., Порховский р-н.
655. Чертёны. РФ, Псковская обл., Дновский р-н.
656. Шушелово. РФ, Новгородская обл., Поддорский р-н.
657. Великое Село. РФ, Новгородская обл., Старорусский р-н.
658. Березка. РФ, Новгородская обл., Старорусский р-н.
659. Клевичи. РФ, Тверская обл., Демянский р-н.
660. Градобить. РФ, Тверская обл., Фировский р-н.
661. Кемцы. РФ, Тверская обл., Бологовский р-н.
662. Дворищи. РФ, Тверская обл., Лесной р-н.

663. Бикалово. РФ, Тверская обл., Молоковский р-н.
664. Лискино. РФ, Ярославская обл., Фрейтовский р-н.
665. Офремово. РФ, Ярославская обл., Рыбинский р-н.
666. Вахромейка. РФ, Ярославская обл., Любимский р-н.
667. Борок. РФ, Костромская обл., Буйский р-н.
668. Родниково. РФ, Вологодская обл., Грязовецкий р-н.
669. Николо-Залесье. РФ, Костромская обл., Буйский р-н.
670. Головинское. РФ, Костромская обл., Чухломский р-н.
671. Борисово. РФ, Костромская обл., Кадыйский р-н.
673. Зыково. РФ, Костромская обл., Межевский р-н.
674. Переузино и Александрово. РФ, Псковская обл., Красногородский р-н.
675. Волково. РФ, Псковская обл., Опочецкий р-н.
676. Озерки. РФ, Новгородская обл., Старорусский р-н.
677. Меглино. РФ, Тверская обл., Пеновский р-н.
678. Заплавье. РФ, Тверская обл., Осташковский р-н.
679. Есеновичи. РФ, Тверская обл., Вышневолоцкий р-н.
680. Белавино. РФ, Тверская обл., Вышневолоцкий р-н.
681. Поповка. РФ, Тверская обл., Максатихинский р-н.
682. Заручье. РФ, Тверская обл., Бежецкий р-н.
683. Халява. РФ, Ярославская обл., Некоузский р-н.
684. Матренино. РФ, Ярославская обл., Большесельский р-н.
685. Толбухино. РФ, Ярославская обл., Ярославский р-н.
686. Гридино. РФ, Костромская обл., Красносельский р-н.
687. Юрьево. РФ, Костромская обл., Островский р-н.
688. Курилово. РФ, Костромская обл., Нейский р-н.
689. Калинино. РФ, Костромская обл., Галичский р-н.
690. Михалево. РФ, Костромская обл., Нейский р-н.
691. Самылово. РФ, Костромская обл., Мануровский р-н.
692. Черная Грязь. РФ, Псковская обл., Себежский р-н.
693. Загорье. РФ, Псковская обл., Локнянский р-н.
694. Медведево. РФ, Тверская обл., Торопецкий р-н.
695. Хотилицы. РФ, Тверская обл., Андреапольский р-н.
696. Верхние Горицы. РФ, Тверская обл., Селижаровский р-н.
697. Казаково. РФ, Тверская обл., Старицкий р-н.
698. Бородино. РФ, Тверская обл., Торжокский р-н.
699. Парфеново. РФ, Тверская обл., Лихославльский р-н.
700. Георгиевское. РФ, Тверская обл., Рамешковский р-н.

701. Савцьно. РФ, Тверская обл., Кашинский р-н.
702. Судилово. РФ, Ярославская обл., Углический р-н.
703. Марково. РФ, Ярославская обл., Ростовский р-н.
704. Кувакино. РФ, Ярославская обл., Некрасовский р-н.
705. Новое. РФ, Ивановская обл., Фурмановский р-н.
706. Антипино. РФ, Ивановская обл., Кинешемский р-н.
707. Борисово. РФ, Костромская обл., Кады́йский р-н.
709. Малая Торзать. РФ, Костромская обл., Макарьевский р-н.
710. Козодои. РФ, Псковская обл., Пустошкинский р-н.
711. Бугры. РФ, Псковская обл., Великолукский р-н.
712. Осташево. РФ, Псковская обл., Куньинский р-н.
713. Холм. РФ, Тверская обл., Западнодвинский р-н.
714. Холмец. РФ, Тверская обл., Оленинский р-н.
715. Зальково. РФ, Тверская обл., Ржевский р-н.
716. Романово. РФ, Тверская обл., Старицкий р-н.
718. Устье. РФ, Тверская обл., Конаковский р-н.
719. Кунилово. РФ, Московская обл., Талдомский р-н.
720. Никульское. РФ, Ярославская обл., Переславский р-н.
722. Гоголево. РФ, Ивановская обл., Ивановский р-н.
723. Пеньки. РФ, Ивановская обл., Палехский р-н.
724. Шихириха. РФ, Ивановская обл., Пученский р-н.
725. Жуки. РФ, Псковская обл., Усмынский р-н.
726. Закеево. РФ, Тверская обл., Нелидовский р-н.
- 726а. Горки. РФ, Тверская обл., Нелидовский р-н.
727. Толстики. РФ, Тверская обл., Бельский р-н.
728. Вязовка. РФ, Смоленская обл., Сычевский р-н.
729. Лосинино. РФ, Смоленская обл., Гагаринский р-н.
730. Клишино. РФ, Московская обл., Волоколамский р-н.
731. Китенево. РФ, Московская обл., Клинский р-н.
732. Устье. РФ, Московская обл., Одинцовский р-н.
733. Кочергино. РФ, Московская обл., Солнечногорский горсовет.
734. Зубцово. РФ, Московская обл., Сергиев-Посадский горсовет.
735. Никулино. РФ, Московская обл., Орехово-Зуевский р-н.
736. Осиповец. РФ, Владимирская обл., Юрьев-Польский р-н.
737. Зубово. РФ, Владимирская обл., Собинский р-н.
738. Овсянниково. РФ, Владимирская обл., Судогодский р-н.
739. Санино. РФ, Владимирская обл., Суздальский р-н.

740. Княжская. РФ, Владимирская обл., Ковровский р-н.
741. Малый Удол. РФ, Владимирская обл., Вязниковский р-н.
742. Татарово. РФ, Владимирская обл., Муромский р-н.
743. Амачкино. РФ, Нижегородская обл., Павловский р-н.
744. Малое Козино. РФ, Нижегородская обл., Балахнинский р-н.
745. Комарово. РФ, Нижегородская обл., Семеновский р-н.
746. Ковширы. РФ, Смоленская обл., Демидовский р-н.
747. Селище. РФ, Смоленская обл., Духовщинский р-н.
748. Козилово. РФ, Смоленская обл., Холм-Жирковский р-н.
749. Богданово. РФ, Смоленская обл., Вяземский р-н.
750. Токарёво. РФ, Смоленская обл., Гагаринский р-н.
751. Клин. РФ, Московская обл., Наро-Фоминский р-н.
752. Косовка. РФ, Московская обл., Подольский р-н.
753. Коврево. РФ, Московская обл.,
754. Курлово. РФ, Владимирская обл., Гусь-Хрустальный р-н.
755. Денятино. РФ, Владимирская обл., Меленковский р-н.
756. Рогово. РФ, Нижегородская обл., Навашинский р-н.
757. Шерстино. РФ, Нижегородская обл., Арзамасский р-н.
758. Подсосно. РФ, Смоленская обл., Руднянский р-н.
759. Замошье. РФ, Смоленская обл., Смоленский р-н.
760. Слобода. РФ, Смоленская обл., Дорогобужский р-н.
761. Простеево. РФ, Смоленская обл., Угранский р-н.
762. Синюково. РФ, Смоленская обл., Угранский р-н.
763. Самородка. РФ, Калужская обл., Медынский р-н.
764. Недельное. РФ, Калужская обл., Малоярославецкий р-н.
765. Енино. РФ, Московская обл., Серпуховский р-н.
767. Подлесная Слобода. РФ, Московская обл., Луховицкий р-н.
768. Деулино. РФ, Рязанская обл., Рязанский р-н.
769. Мимишкино. РФ, Рязанская обл., Касимовский р-н.
770. Осиповка. РФ, Нижегородская обл., Выксунский р-н.
771. Зибрики. РФ, Смоленская обл., Краснинский р-н.
772. Сельцо. РФ, Смоленская обл., Починковский р-н.
773. Старое Мутище. РФ, Смоленская обл., Ельнинский р-н.
774. Фомино. РФ, Калужская обл., Барятинский р-н.
775. Матчино. РФ, Калужская обл., Мешовский р-н.
776. Сильково. РФ, Калужская обл., Перемышльский р-н.
777. Вишневое. РФ, Тульская обл., Алексинский р-н.

778. Алферьево. РФ, Тульская обл., Ленинский р-н.
779. Куребино. РФ, Московская обл., Серебрянопрудский р-н.
780. Добрая Слобода. РФ, Рязанская обл., Пронский р-н.
781. Выжелас. РФ, Рязанская обл., Ижевский р-н.
782. Мокрое. РФ, Рязанская обл., Сасовский р-н.
783. Юзга. РФ, Рязанская обл., Кадомский р-н.
784. Боровая. РФ, Смоленская обл., Хиславичский р-н.
785. Астапковичи. РФ, Смоленская обл., Рославльский р-н.
786. Гришина Слобода. РФ, Брянская обл., Жуковский р-н.
787. Дубровка. РФ, Калужская обл., Куйбышевский р-н.
788. Зимницы. РФ, Калужская обл., Думиничский р-н.
789. Староселье. РФ, Калужская обл., Козельский р-н.
790. Малахово. РФ, Тульская обл., Одоевский р-н.
791. Пришня. РФ, Тульская обл., Щекинский р-н.
792. Алексеевка. РФ, Тульская обл., Кимовский р-н.
793. Семенское. РФ, Рязанская обл., Пронский р-н.
794. Пахомовка. РФ, Рязанская обл., Кораблинский р-н.
795. Унгор. РФ, Рязанская обл., Сараевский р-н.
796. Темёшево. РФ, Рязанская обл., Шацкий р-н.
797. Антоновка. РФ, Брянская обл., Красногорский р-н.
798. Федоровка. РФ, Брянская обл., Суражский р-н.
799. Буда. РФ, Брянская обл., Почепский р-н.
800. Добрунь. РФ, Брянская обл., Брянский р-н.
801. Жудрё. РФ, Орловская обл., Хотынецкий р-н.
802. Красные Горки. РФ, Орловская обл., Володарский р-н.
803. Большое Теплое. РФ, Орловская обл., Мценский р-н.
804. Михнево. РФ, Тульская обл., Ефремовский р-н.
805. Михайловское. РФ, Тульская обл., Куркинский р-н.
806. Мамоново. РФ, Липецкая обл., Краснинский р-н.
807. Нарышкино. РФ, Рязанская обл., Милославский р-н.
808. Жабино. Липецкая обл., Чаплыгинский р-н.
809. Калинино. РФ, Рязанская обл., Новодеревенский р-н.
810. Отъяссы. РФ, Тамбовская обл., Сосновский р-н.
811. Старый Кривец. РФ, Брянская обл., Новозыбковский р-н.
812. Джуровка. РФ, Брянская обл., Погарский р-н.
813. Чухраи. РФ, Брянская обл., Суземский р-н.
814. Вежёнка. РФ, Брянская обл., Брасовский р-н.

815. Добрынь. РФ, Орловская обл., Кромский р-н.
816. Капризка. РФ, Орловская обл., Покровский р-н.
817. Щербачево. РФ, Орловская обл., Новодеревеньковский р-н.
818. Козеево. РФ, Липецкая обл., Измалковский р-н.
819. Кузьминские Отвержки. РФ, Липецкая обл., Липецкий р-н.
820. Малый Самовец. РФ, Тамбовская обл., Петровский р-н.
821. Селезни. РФ, Тамбовская обл., Тамбовский р-н.
822. Первомайское. РФ, Брянская обл., Севский р-н.
823. Погорельцево. РФ, Курская обл., Железногорский р-н.
824. Скородное. РФ, Курская обл., Золотухинский р-н.
825. Второй Белый Колодец. РФ, Орловская обл., Колпнянский р-н.
826. Быковка. РФ, Липецкая обл., Елецкий р-н.
827. Красная Поляна. РФ, Липецкая обл., Тербунский р-н.
828. Хреновое. РФ, Воронежская обл., Новокузнецкий р-н.
829. Нижняя Мосоловка. РФ, Липецкая обл., Усманский р-н.
830. Секерино. РФ, Курская обл., Глушковский р-н.
831. Стрешнево. РФ, Курская обл., Курский р-н.
832. Муравлево. РФ, Курская обл., Курский р-н.
833. Кшень. РФ, Курская обл., Советский р-н.
834. Новая Ольшанка. РФ, Воронежская обл., Нижнедевицкий р-н.
835. Плехово. РФ, Курская обл., Суджанский р-н.
836. Борисполье. РФ, Белгородская обл., Ракитянский р-н.
837. Афанасьево. РФ, Курская обл., Обоянский р-н.
838. Масловка. РФ, Белгородская обл., Прохоровский р-н.
839. Верхне-Чуфичево. РФ, Белгородская обл., Старооскольский р-н.
840. Истобное. РФ, Воронежская обл., Репьевский р-н.
841. Русская Березовка. РФ, Белгородская обл., Ракитянский р-н.
843. Великая Халань. РФ, Белгородская обл., Корочанский р-н.
844. Богородское. РФ, Белгородская обл., Новооскольский р-н.
845. Лавы. РФ, Белгородская обл., Валуйский р-н.
846. Прилепы. РФ, Белгородская обл., Красногвардейский р-н.
847. Новоосиновка. РФ, Воронежская обл., Острожский р-н.
848. Ровны. РФ, Белгородская обл., Вейделевский р-н.
849. Шапошниковка. РФ, Воронежская обл., Ольховатский р-н.
850–852. Греция.
853. Турция.